

Д. Тесленко

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ С. СОКОЛОВЕ У НИЖНЬОМУ ПРИСАМАР'Ї: ДО ПРОБЛЕМИ ПОЯВИ «ДОВГИХ МОГИЛ» ДОБИ БРОНЗИ

Розкопані кургани біля с. Соколове у нижній течії р. Самара, розміщувалися на правому березі р. Татарка. У курганах було досліджено поховання енеоліту — доби пізньої бронзи. Розглядається проблема появи «довгих могил» як архітектурного феномену.

Ключові слова: енеоліт, ямна культура, катакомбна культура, культура Бабіне, «довгі могили».

Вступ. У 2008 р. Дніпровською цільовою археологічною експедицією під керівництвом В. А. Ромашка було розкопано два кургани доби енеоліту—бронзи поблизу с. Соколове Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. Кургани розташовувалися за 0,2 км від села на правому березі р. Татарка при впадінні її до р. Самари праворуч від автодороги Т 04-02, що поєднує м. Дніпро та населені пункти району з автодорогою М 18 Харків—Сімферополь (Е 105). На топографічних мапах ХІХ ст. (рис. 1) позначені кургани, що тягнуться суцільним ланцюгом уздовж правого берега р. Татарки і надалі вздовж краю другої надзаплавної тераси р. Самари. Домінуючим насипом у групі є могила «Майдан», розміщена на мисі, утвореному заплавами р. Татарки та р. Самари. Кургани цієї групи не досліджувалися раніше.

На протилежному лівому березі р. Татарки кургани розташовувалися на ділянці другої надзаплавної тераси р. Самари, обмежений з південного заходу балкою Скотуватою. Абсолютну більшість цих курганів було досліджено археологічною експедицією Дніпропетровського університету під керівництвом І. Ф. Ковальової у 1976—1978 рр. під час будівництва зрошувальної системи місцевого радгоспу.

© Д. ТЕСЛЕНКО, 2025

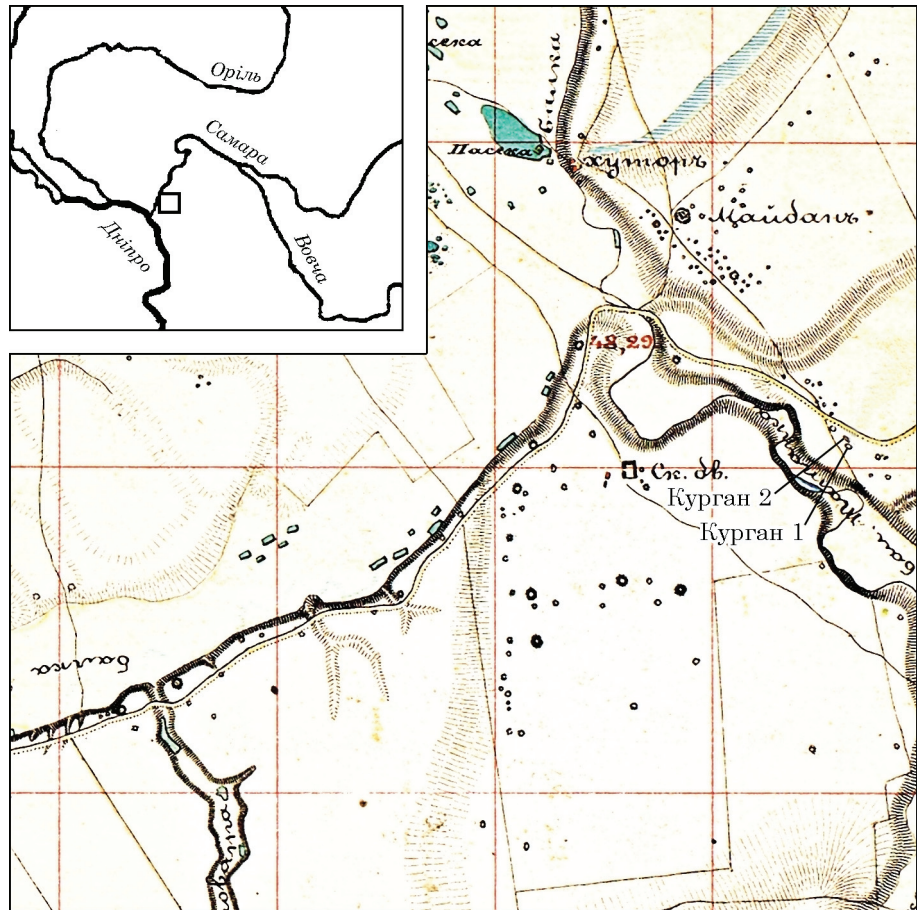
Результати розкопок повністю не було опубліковано, проте вони залучалися до низки спеціальних статей з проблематики енеоліту—ранньої бронзи (Ковалева 1978; 1979; Марина 1978; Ковалева, Марина 1980 та ін.), а також до узагальнювальних праць (Ковалева 1984; Rassamakin 2004).

Матеріали. *Курган 1* круглої в плані форми діаметром 33 м та висотою над рівнем поля 1,6 м систематично заорювався, орний шар сягав 0,3 м. Розкопки провадилися методом паралельних траншей, орієнтованих вздовж осі північ—південь, для стратиграфічних спостережень було залишено центральну та п'ять проміжних бровок (рис. 2). Рівень давнього горизонту (далі — ДГ), зафіксовано на глибині 1,4 м від репера (далі — R), материкового суглинку — 1,9 м. Діаметр круглого в плані підкурганного майданчика становив 13—14 м (рис. 2).

Дані стратиграфії дозволяють припускати, що курган було зведено у три будівельні етапи. Спорудження первинного «насипу» (Н І) пов'язане з основними енеолітичними похованнями 6 та 13, викиди з яких було укладено на північний захід від могил. У плані викиди мали сегментоподібну форму, їх нижня частина складалася з чорнозему похованого ґрунту, що був перекритий тонким шаром материкового суглинку. Частина останнього розтягнута по підкурганному майданчику й затоптана у давнину. Розмір викиду з поховання 6 становить $4,7 \times 1,7$ м, з поховання 13 — $5 \times 1,5$ м. Товщина викидів 0,3—0,5 м. На відстані 3,4 м на схід — південний схід від центру кургану у профілі 3 на поверхні ДГ зафіксовано тонкий шар материкового суглинку, довжиною по бровці 1,4 м, частково зрізаний при влаштуван-

Рис. 1. Соколове. Ситуаційний план розташування курганів

Fig. 1. Sokolove: Location of the barrows

ні поховання 10. Будівництво Н I відбувалося у два етапи. Ядро споруди складалося з дернових блоків, перекритих вальцями чорнозему та передматерикового суглинку. Конструкція, що утворилася (Н I А), мала діаметр 14—16 м, вона була укрита тонким шаром мулистого ґрунту. Її висоту не встановлено унаслідок руйнації оранкою верхньої частини кургану. Надалі відбулася добудова споруди дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору, що й оформила первинний курган, діаметр якого становив 19 м.

Подальші конструктивні зміни кургану пов'язані з влаштуванням поховання 7 ямної культури, материковий викид з якого простежений на західному схилі Н I (профіль 8) у вигляді тонкої смуги материкового суглинку. Реконструйована площа викиду $6 \times 2,5$ м. Він перекритий добудовою до первинного кургану (Н II), яка збільшила його діаметр до 27 м. У профілях бровок на поверхні Н II простежено випадіння карбонатів.

Локальна добудова до північної частини кургану (Н III), яка оформила його сучасний, з урахуванням деструкції, вигляд, може бути пов'язана з ямними (8—10) або ж з катакомбними (11, 12) похованнями кургану. Загалом у кургані досліджено 14 поховань, з яких два — енеолітичних постмаріупольської / квітнянської культури (6, 13), п'ять ямних (7—10, 14), два

катакомбних (11, 12), чотири зрубних (1—4) й одне невизначеної культурної належності, зараховане до доби бронзи (5).

У товщі кургану на відстані 8,6 м на північний схід (азимут 55°) від R на глибині 0,5 м від поверхні (1 м від R) виявлений череп коня, що лежав на лобовій кістці храпом на північний схід.

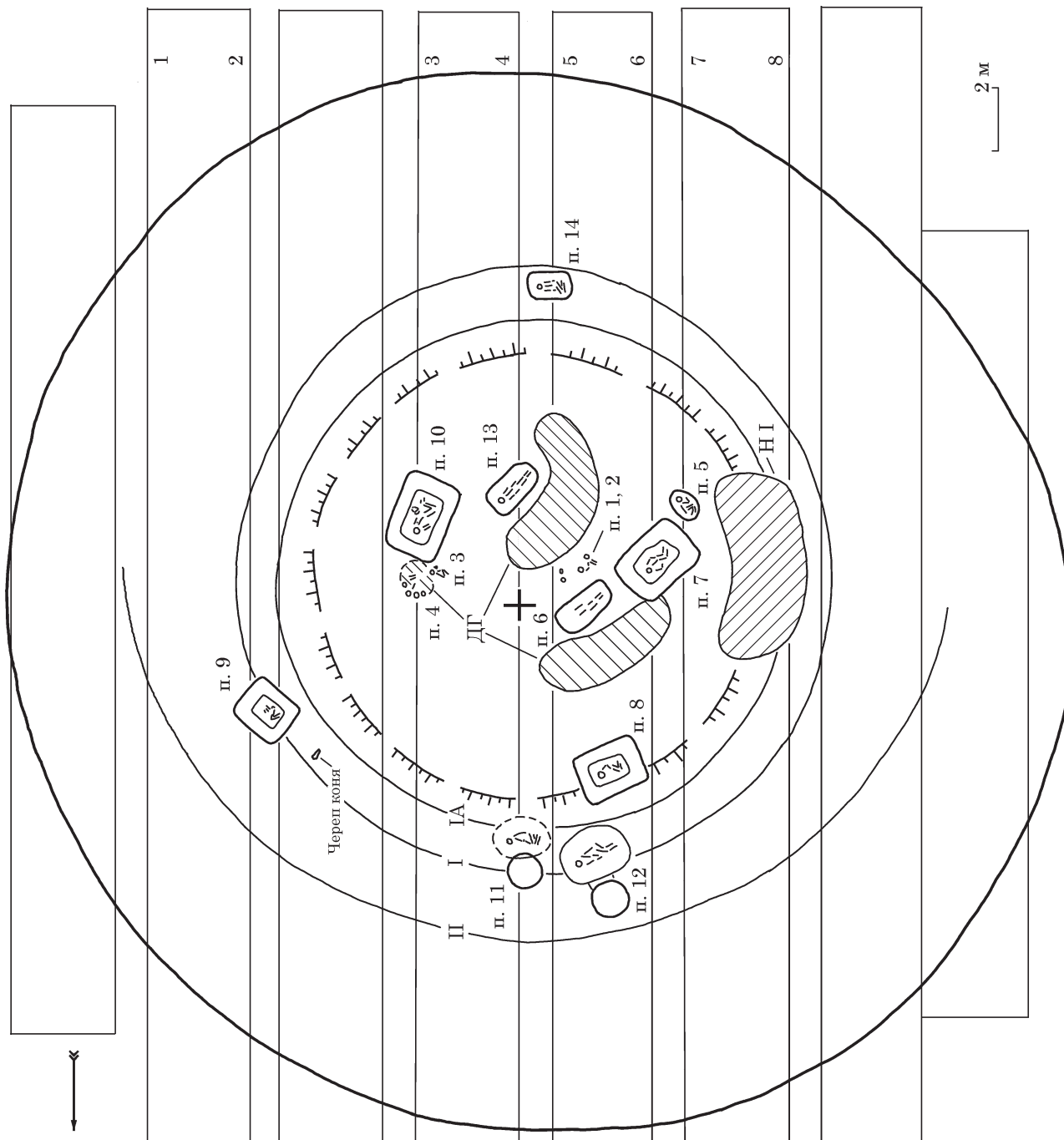
Опис поховань.

Поховання 1, 2 (зрубні, впускні) розміщувалися на відстані 1,8 м на південний захід від R (азимут 230°). Виявлено їх на глибині 0,2 м від поверхні та репера в шарі оранки.

Рештки двох зруйнованих оранкою кістяків розташовувалися на одному рівні, з'ясувати, чи це одне парне поховання, або два різних було неможливо.

Кістяк дорослої людини (поховання 1) лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Біля колінних суглобів знайдений неповний розвал ліпного глиняного горщика. Вінця заокруглені вздовж зрізу, незначною мірою відігнуті назовні. Максимальне розширення корпусу на $2/3$ висоти посудини, дно пласке без закраїни. Зовнішня поверхня грубо заглажена, вохристо-сірого кольору. Діаметр дна 9,8 см, корпусу — 14 см, вінець — 14 см. Висота посудини 10,9 см (рис. 3: 1).

Від другого кістяка похованої дитини (поховання 2) залишилися уламки черепа, виявлені

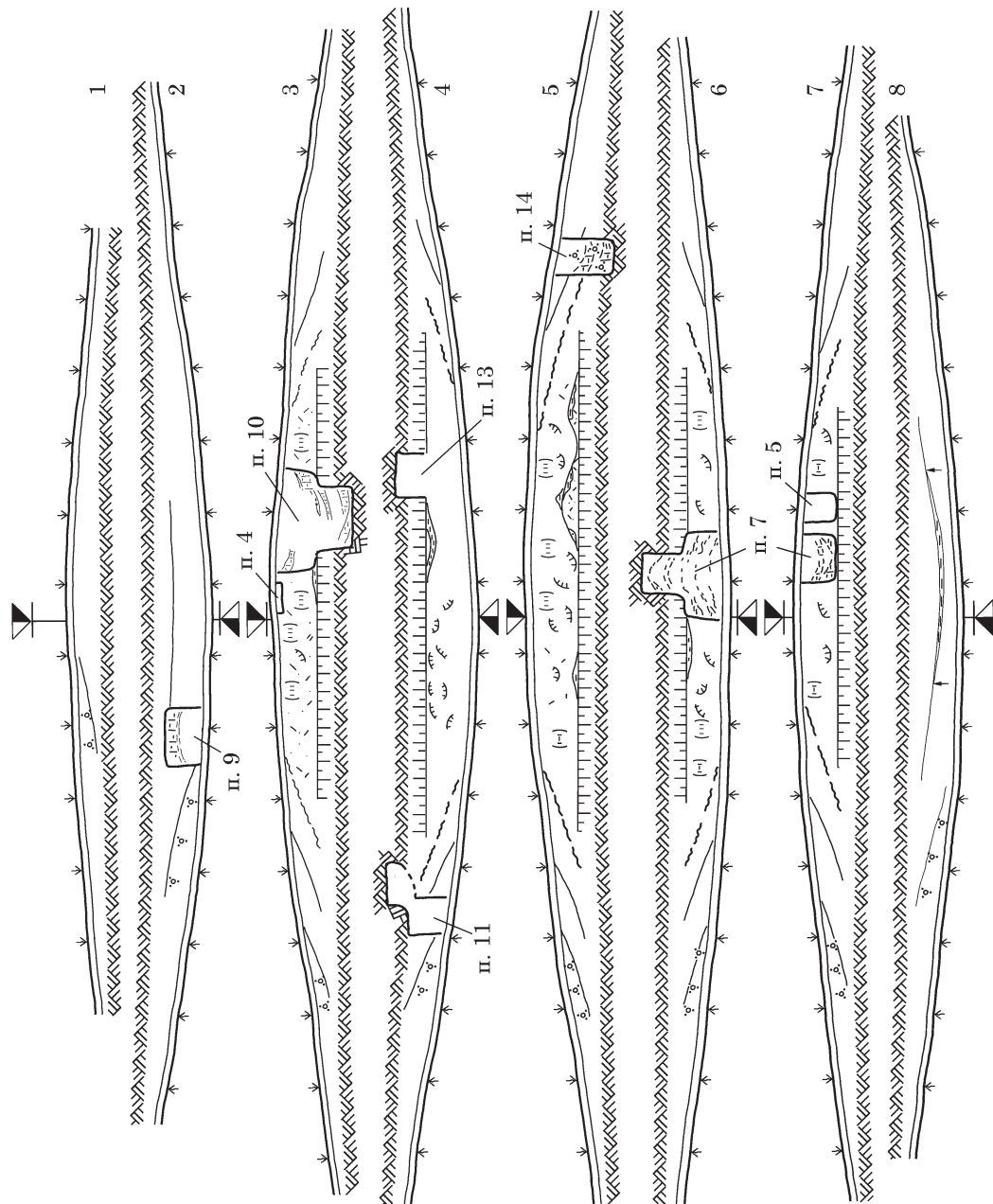

Рис. 2. Соколове, курган 1: загальний план і стратиграфічні розрізи
Fig. 2. Sokolove, barrow 1: general plan and profiles

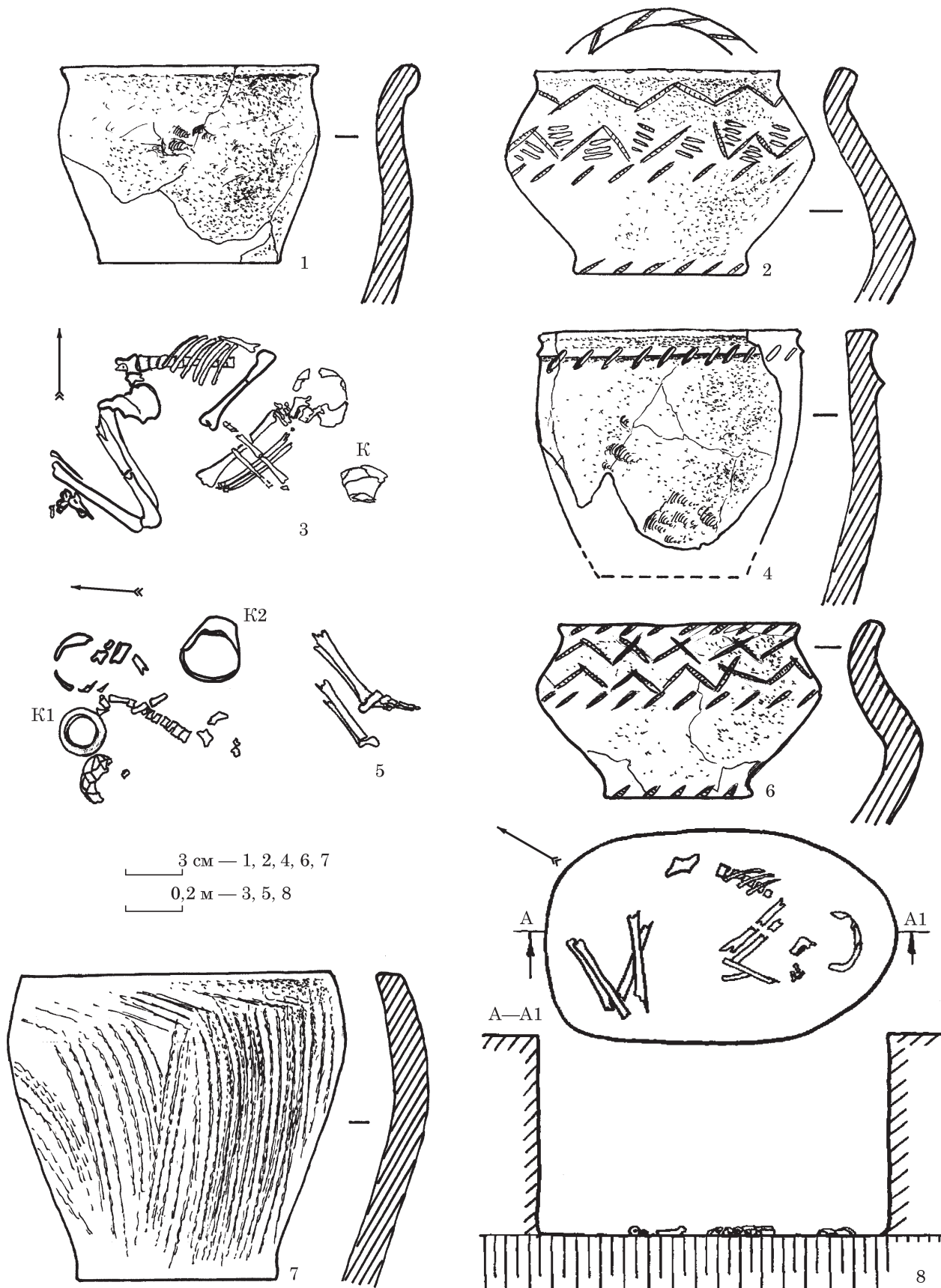

Рис. 3. Соколове, курган 1: 1 — посудина з поховання 1; 2 — посудина з поховання 2; 3 — поховання 3, план; 4 — посудина з поховання 3; 5 — поховання 4, план; 6—7 — посудини з поховання 4; 8 — поховання 5, план та розріз

Fig. 3. Sokolove, barrow 1: 1 — vessel from grave 1; 2 — vessel from grave 2; 3 — grave 3, the plan; 4 — vessel from grave 3; 5 — grave 4, the plan; 6—7 — vessels from grave 4; 8 — grave 5, the plan and cross-section

на відстані 0,5 м на схід — північний схід від кістяка дорослого. Поза та орієнтування кістяка не встановлювалися. Поруч із уламками черепа знайдений неповний розвал ліпної глиняної миски з відігнутими назовні та сплюсненими вздовж краю вінцями, ребристим плечем та плоским дном із закраїною. Посудина прикрашена відбитками зубчастого штамп. Верхній край вінець розчленований навскісними відбитками останнього. Вздовж ребра та закраїни дна миска прикрашена навскісними короткими насічками. Зубчастим же штампом виконано зигзаги попід вінцями та на верхній частині тулуба. Нижній зигзаг доповнений по кутах групами з трьох горизонтальних відбитків плоского штамп. Випал посудини рівномірний, поверхня добре заглажена, має вохристо-сірий колір. Діаметр дна 10 см, корпусу — 16,6 см, вінець — 14 см. Висота миски 11,6 см (рис. 3: 2).

Поховання 3 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 2,6 м на схід — південний схід (азимут 115°) від R. Виявлене в шарі оранки на глибині 0,2 м від поверхні та репера.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, черепом на схід. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах, кисть лівої руки розміщувалася біля нижньої щелепи, кістки правого передпліччя лежали уперек кісток лівої руки. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 3: 3).

Поруч із черепом знайдено уламки стінки ліпної глиняної банкоподібної посудини з горизонтально зрізаними вздовж верхнього краю вінцями з бортиком-закраїною із зовнішнього боку. Попід вінцями розташований трикутний у перетині пружок, розсічений навскісними відбитками. Зовнішня поверхня заглажена, вохристого кольору з плямами нагару. Розміри посудини реконструйовані графічно. Діаметр дна 8,5 см, корпусу — 14,8 см, вінець — 14,8 см, висота 14 см (рис. 3: 4).

Поховання 4 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 3,5 м на схід (азимут 98°) від R. Виявлене в шарі оранки на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R).

Поховання парне, дорослого та дитини. Кістяки зруйновані оранкою. Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, черепом на північ — північний схід. Від похованої дитини залишилися уламки черепа, судячи з яких, її було покладено за спиною дорослого у тій самій орієнтації (рис. 3: 5).

Біля черепа дитини стояла ліпна глиняна миска з відігнутими назовні вінцями, заокругленими вздовж краю, ребристим плечем та плоским дном із закраїною. Закраїна дна висока, подібна до піддону. Посудина прикрашена відбитками зубчастого штамп. По вінцям, ребру та закраїні дна нанесено навскісні короткі насічки. На верхній частині тулуба міститься

подвійний зигзаг. Випал посудини рівномірний, поверхня добре заглажена, має сіро-коричневий колір. Діаметр дна 8,2 см, корпусу — 15,4 см, вінець — 15 см, висота миски 9,4 см (рис. 3: 6).

Перед грудним відділом кістяка дорослого знайдено ліпну глиняну банку із загнутими усередину вінцями. Краї вінця сплюснені вздовж зрізу. Дно посудини плоске із закраїною. Зовнішня поверхня вохристо-сірого кольору зі слідами заглажування. Діаметр дна 10,8 см, тулуба — 18,4 см, вінець — 17 см, висота посудини 16,6 см (рис. 3: 7).

Поховання 5 (добі бронзи, впускне) розташовувалося на відстані 6,4 м на південний захід (азимут 237°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,7 м від R). Впущене з поверхні кургану, рівень впуску зафіксовано у профілі 7.

Яма овальної в плані форми розміром 1,25 × 0,75 м мала глибину 1 м від рівня виявлення, орієнтована уздовж осі південь — південний схід — північ — північний захід.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці, черепом на південь — південний схід. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах, кисті перед лицьовим відділом черепа. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 3: 8).

Поховання 6 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 2 м на захід (азимут 260°) від R. Впущене з рівня ДГ — 1,4 м від поверхні (1,4 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із сильно заокругленими кутами розміром 2 × 1 м орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,9 м від рівня виявлення, на ньому простежено тлін білого кольору від рослинної підстилки.

Кістяк дорослої людини зберігся частково. Він лежав випростано на спині у північно-східній орієнтації. На дно ями між гомілковими кістками нанесена пляма червоної фарби. Поруч з лівим колінним суглобом відмічена посишка рожевою вохрою (рис. 4: 1).

Поховання 7 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 5,4 м на захід — південний захід (азимут 258°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілях 6, 7.

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром 2,55 × 1,9 м орієнтована уздовж осі північ — північний схід — південь — південний захід. Вона заповнена чорноземом, перемішаним із материковим суглинком. На глибині 1,1 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого яма набула чіткої прямокутної форми з нерівною східною стінкою. Розмір ями зменшився до 1,9 × 1,15 м. Глибина ями від рівня уступу складала 1,3 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,4 м.

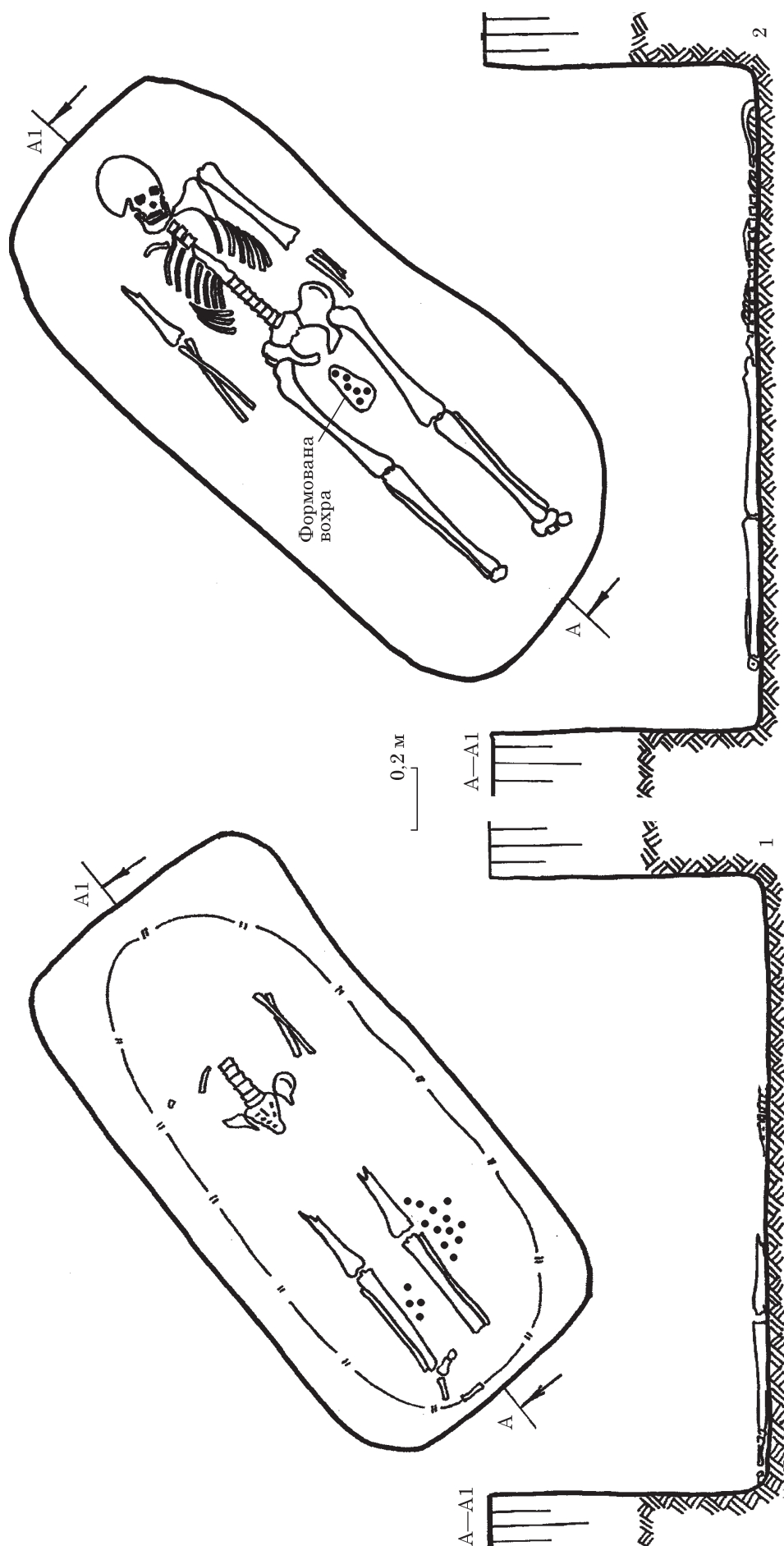
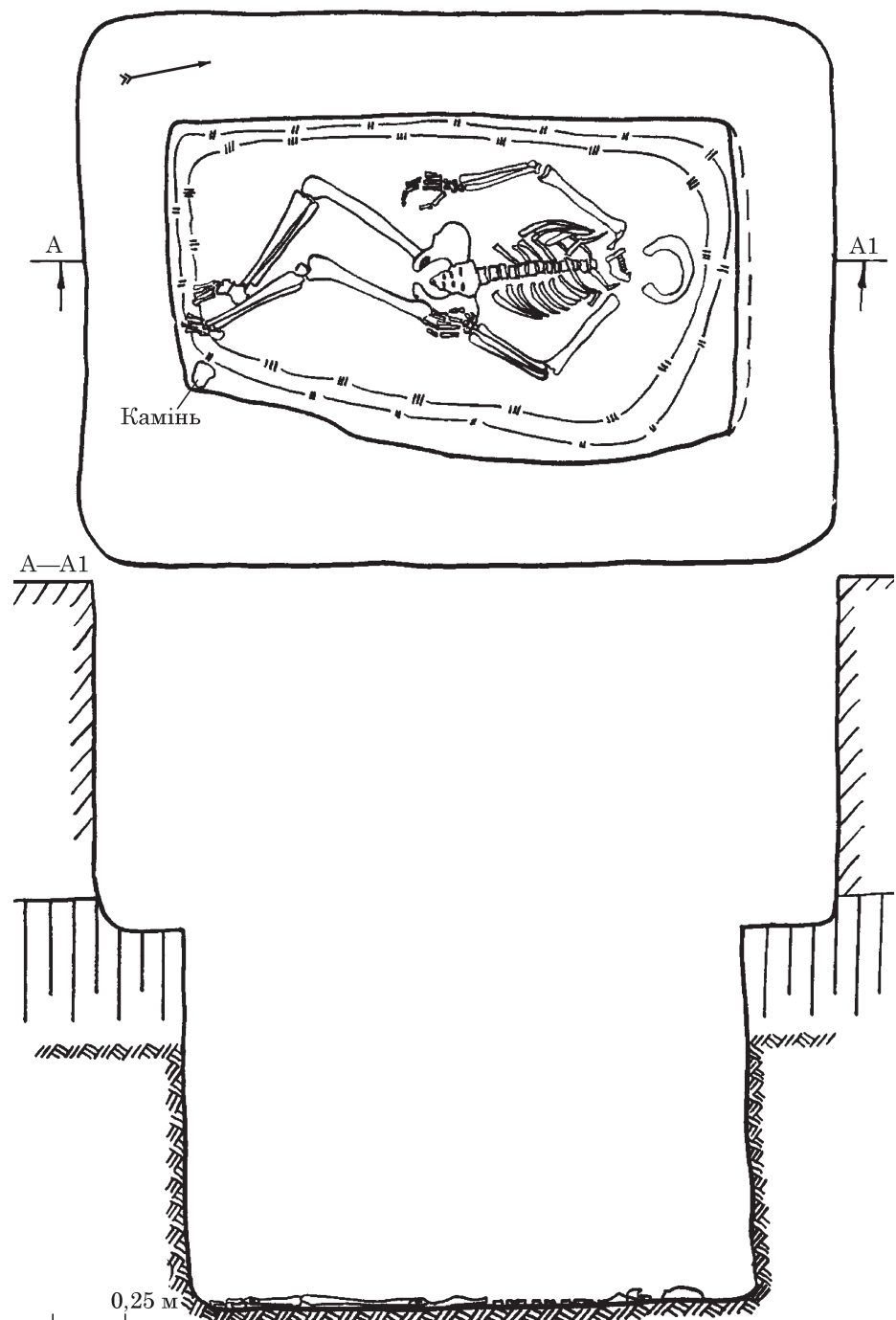

Рис. 4. Соколове, курган 1: 1 — поховання 6, план та розріз; 2 — поховання 13, план та розріз
 Fig. 4. Sokolove, barrow 1: 1 — grave 6, the plan and cross-section; 2 — grave 13, the plan and cross-section

Рис. 5. Соколове, курган 1: поховання 7, план та розріз

Fig. 5. Sokolove, barrow 1: grave 7, the plan and cross-section

Кістяк дорослої людини лежав на підстилці, від якої залишилися два шари тліну білого та коричневого кольору, скорчено на спині, черепом на північ — північний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах і відведені убік. Кисть лівої руки лежала на крилі таза. Ноги небіжчика були слабо зігнуті та укладені колінами праворуч. Стопи зберегли положення «на підшві».

У південно-східному куті ями знайдений невеличкий камінь без слідів обробки (рис. 5).

Поховання 8 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 6 м на північний захід (азимут 330°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром $2,2 \times 1,9$ м орієнтована уздовж осі схід — північний схід — захід — південний захід. На глибині 1,4 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого розмір ями зменшився до $1,15 \times 0,95$ м. Глибина ями від рівня уступу складала 1 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,4 м. Поздовжні стіни ями обвалилися, торцеві розширилися до дна. Розмір ями по дну — $1,35 \times 0,95$ м.

Кістяк підлітка лежав на підстилці, від якої залишилися два шари тліну білого та коричневого кольору, скорчено на правому боці, черепом на схід — північний схід. Кістки лівої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, передпліччя

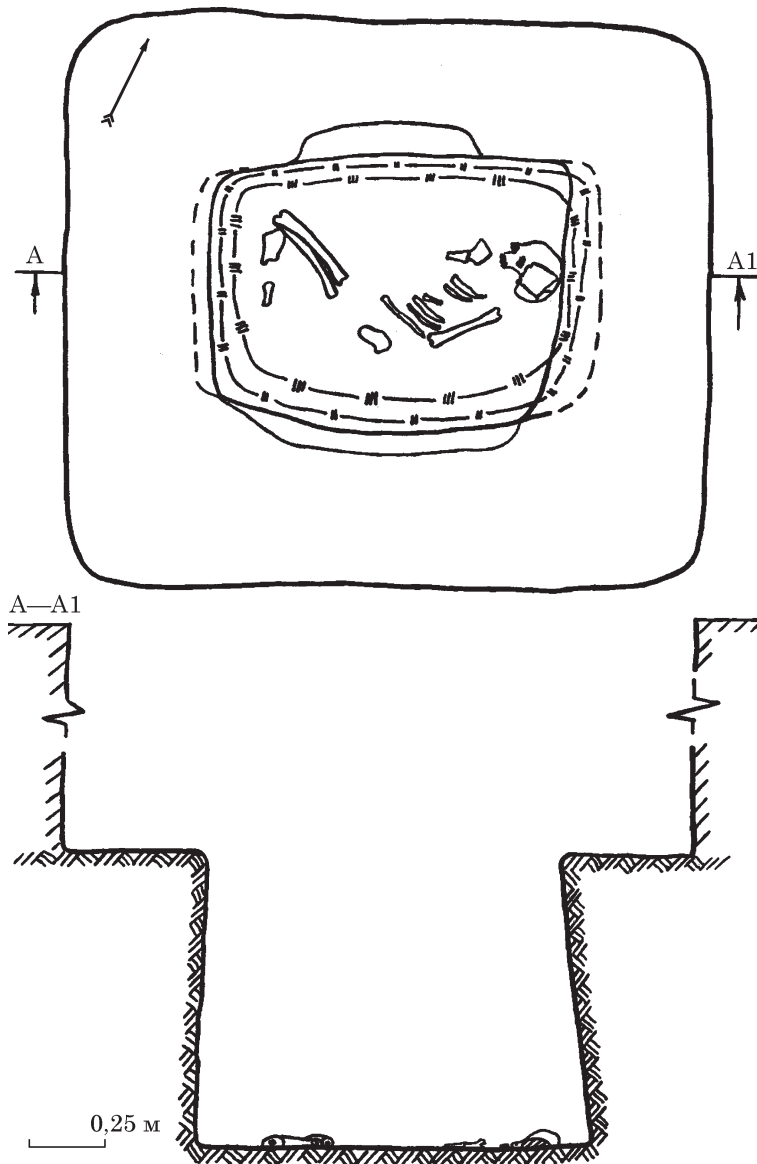

Рис. 6. Соколове, курган 1: поховання 8, план та розріз
Fig. 6. Sokolove, barrow 1: grave 8, the plan and cross-section

лежало на тазових кістках. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних (рис. 6).

Поховання 9 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 9 м на схід — північний схід (азимут 70°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 2.

Вхідна яма квадратної в плані форми розміром $1,65 \times 1,6$ м, орієнтована уздовж осі північний захід — південний схід. На глибині 1,2 м від рівня виявлення розміщувався уступ-заплічка, нижче якого яма мала трапецієподібну форму. Довжина поздовжніх стін 0,9 м, поперечних — 0,7 та 0,8 м. Глибина ями від рівня уступу складала 0,4 м, загальна глибина від рівня виявлення — 1,6 м.

Кістяк дитини лежав скорчено на правому боці, у південно-східній орієнтації. Череп відкотився на грудний відділ кістяка. Кістки лівої

руки зігнуті у ліктьовому суглобі, передпліччя лежало на тазових кістках (рис. 7: 1).

Попід південно-західною стінкою ями, за тазом небіжчика устям на схід лежала ліпна глиняна посудина з короткими відігнутими назовні вінцями та округлим дном. Край вінець заокруглений, максимальне розширення корпусу на $1/5$ висоти. По плічках горщик прикрашений низкою коротких навскісних відтинків, нанесених відбитками зубчастого штампу. Корпус декорований горизонтальними розчосами. Діаметр корпусу 15,3 см, вінець — 13,8 см, висота посудини 13,7 см (рис. 7: 2).

Поховання 10 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 4,4 м на південний схід (азимут 134°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 3.

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром вздовж верхнього краю $2,5 \times 1,8$ м, орієнтована уздовж осі північ — північний схід — південь — південний захід. Вона заповнена чорноземом, перемішаним з материковим суглинком, стінки розширялися до дна. На глибині 1 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка, розмір вхідної ями збільшився до $2,8 \times 2,1$ м. Нижче уступу яма набула видовжено прямокутної форми із заокругленими кутами, її розмір зменшився до $1,7 \times 0,95$ м. Глибина ями від рівня уступу складала 1 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2 м. Дно було укрите багатшаровою рослинною підстилкою.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на спині, черепом на північ. Череп повернутий праворуч, лежав на правій скроневій кістці. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті лежали на ключицях. Ноги небіжчика були сильно зігнуті та укладені колінами праворуч, стопи — на боці (рис. 8: 1).

Біля лівого плечового суглоба лежав шматочок формованої вохри, поруч із правим ліктьовим суглобом знайдений невиразний уламок крем'яної пластини. Попід східною стінкою ями біля тазових кісток кістяка устям на північний захід лежав ліпний глиняний горщик з невисокими, трохи відігнутими назовні вінцями, яйцеподібним тулубом та округлим дном. Максимальне розширення корпусу на s висоти. Посудина декорована навскісними насічками по зрізу вінець та по плічках, нанесеними зубчастим штампом. Поверхня горщика укри-

та безсистемними розчосами. Діаметр тулуба 14,8 см, вінець — 11,8 см. Висота посудини 15,7 см (рис. 8: 2).

Поховання 11 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 8,7 м на північ (азимут 359°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,8 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 4.

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 1,15 м мала вертикальні стінки та глибину 1 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. Розмір та форма входу не зафіксовані через обвал склепіння. Вочевидь, заклад складався з двох гранітних брил, що просіли у камеру.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми, розміром 1,95 × 1,4 м орієнтована за лінією схід—захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,65 м.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці, черепом на схід — північний схід. Кістки правої руки випростані по всій довжині у напрямку колінних суглобів, кістки лівої зігнуті у ліктьовому суглобі, передпліччя лежить поперек передпліччя правої руки. Кістки ніг зігнуті під прямим кутом у тазостегнових суглобах та під гострим — у колінних.

Праворуч від кістяка біля правої плечової кістки знайдено стулку *Unio* (рис. 9).

Поховання 12 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 9,6 м на північний захід (азимут 345°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,8 м від R).

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 1,15 м мала вертикальні стінки та глибину 1,6 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. До неї вів короткий дромос завдовжки 0,1 м, завширшки 0,7 м та заввишки 0,5 м.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми розміром 2,05 × 1,45 м орієнтована за лінією схід — північний схід — захід — південний захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,7 м.

Кістяк дорослої людини лежав на рослинній підстилці, від якої залишився тлін білого кольору, скорчено на правому боці черепом на північний схід. Кістки рук випростані по всій довжині у напрямку колінних суглобів. Кістки ніг слабо зігнуті у тазостегнових суглобах та під прямим кутом — у колінних. Праворуч від кістяка, біля правої плечової кістки на дні зафіксована пляма вохри розміром 0,3 × 0,2 м (рис. 10).

Поховання 13 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 4 м на південь (азимут 186°) від R. Впущене з рівня ДГ — 1,4 м від поверхні (1,4 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 2,2 × 1 м орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,9 м від рівня ви-

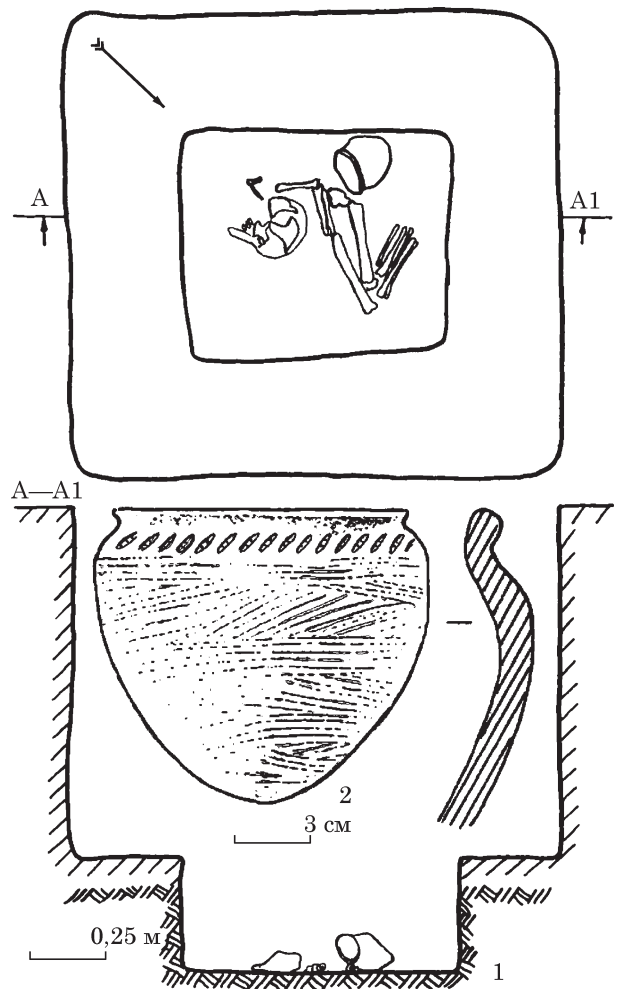

Рис. 7. Соколове, курган 1: 1 — поховання 9, план та розріз; 2 — посудина з поховання 9

Fig. 7. Sokolove, barrow 1: 1 — grave 9, the plan and cross-section; 2 — vessel from grave 9

явлення, на ньому простежений тлін білого кольору від рослинної підстилки.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині, черепом на північний схід. Кістки рук випростані по усій довжині. На дні ями між стегновими кістками знайдений видовжений предмет, сформований з червоної вохри (рис. 4: 2).

Поховання 14 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 10,5 м на південь (азимут 186°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (1,3 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 5.

Яма прямокутної форми із заокругленими кутами, розміром 1,5 × 0,95 м, заповнена чорноземом, перемішаним з материковим суглинком, орієнтована широтно. Стінки ями вертикальні, глибина — 1,4 м. Дно було укрите рослинною підстилкою, від якої залишився тлін білого кольору.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці, черепом на схід. Череп повернутий праворуч, лежав на правій скроневій кістці. Кістки рук випростані по всій довжині. Права кисть лежить паралельно стегновій кістці,

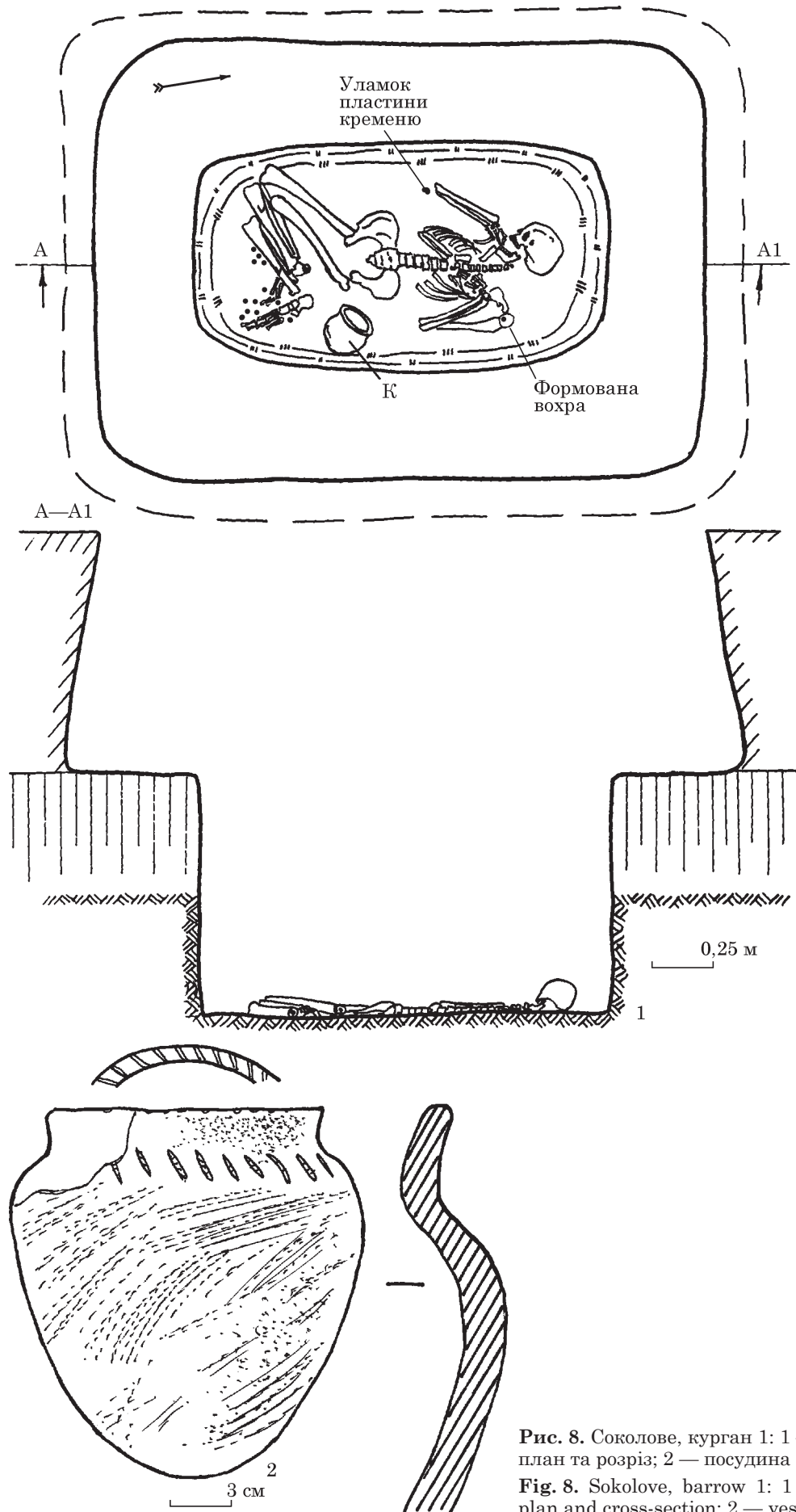

Рис. 8. Соколове, курган 1: 1 — поховання 10, план та розріз; 2 — посудина з поховання 10
 Fig. 8. Sokolove, barrow 1: 1 — grave 10, the plan and cross-section; 2 — vessel from grave 10

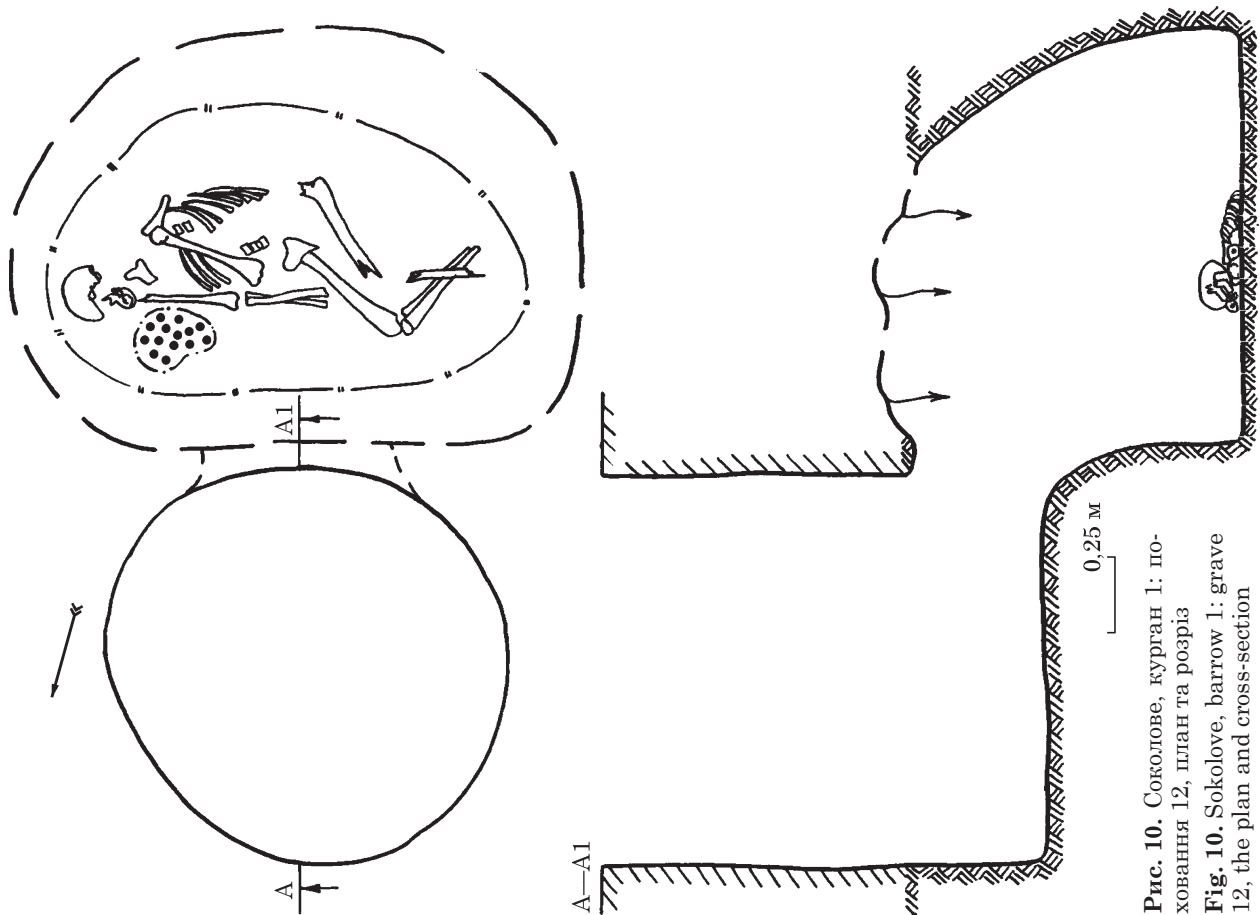

Рис. 10. Соколове, курган 12, план та розріз

Fig. 10. Sokolove, barrow 12, the plan and cross-section

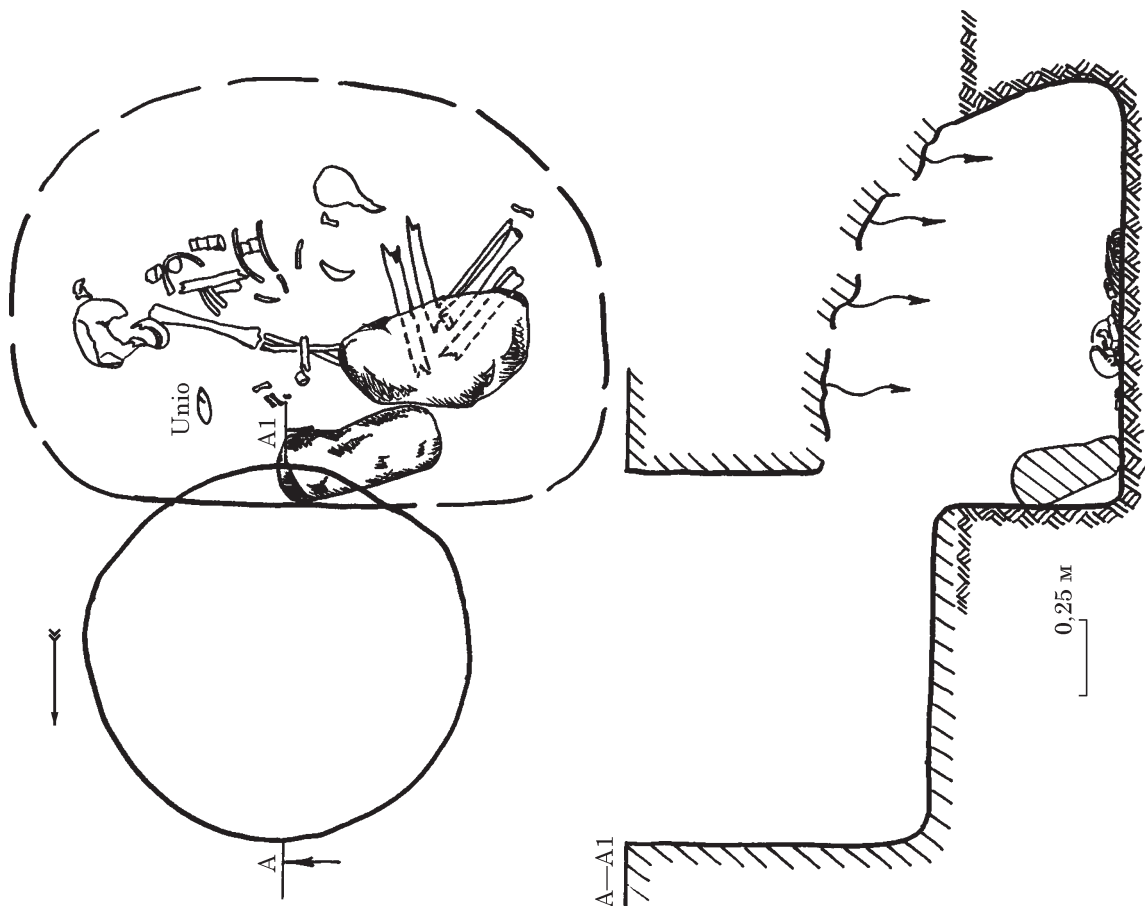

Рис. 9. Соколове, курган 1: поховання 11, план та розріз

Fig. 9. Sokolove, barrow 1: grave 11, the plan and cross-section

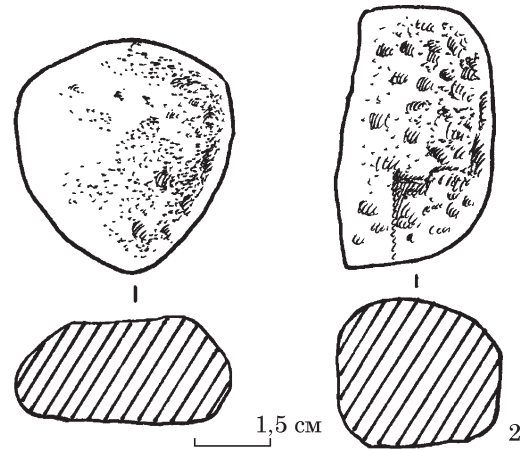
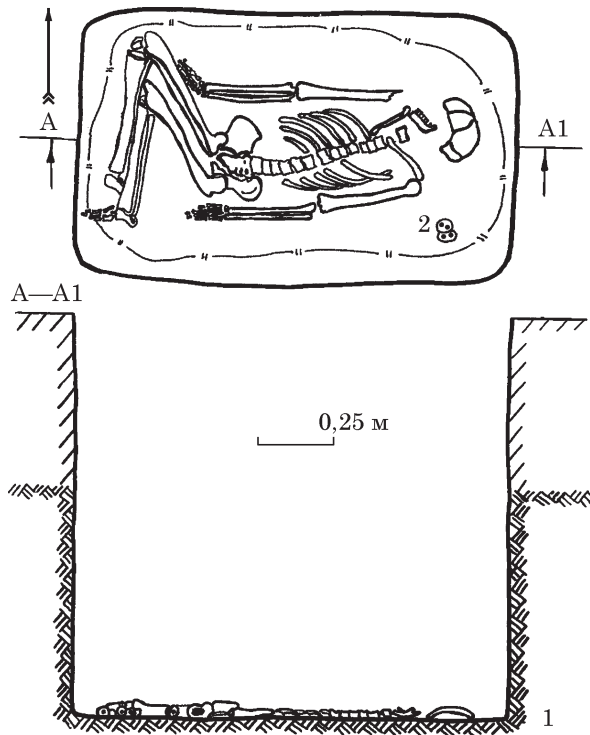

Рис. 11. Соколове, курган 1: 1 — поховання 14, план та розріз; 2 — формована вохра з поховання 14

Fig. 11. Village of Sokolove, barrow 1: 1 — grave 14, the plan and cross-section; 2 — other objects from grave 14

ліва — біля тазу. Кістки ніг слабо зігнуті у тазостегнових суглобах та під гострим кутом — у колінних, стопи — на боці (рис. 11: 1).

Біля лівого плечового суглобу у південно-східному куті могили на дні лежали два шматочки формованої вохри (рис. 11: 2).

Курган 2 «вісімкоподібної» в плані форми висотою над рівнем поля 1,1 м, діаметром уздовж довгої осі 56 м, уздовж коротких — 31 та 28 м, належить до т. зв. довгих. На момент розкопок поверхня кургану була задернована, проте до останнього часу систематично заорювалася.

Розкопки провадилися методом паралельних траншей, орієнтованих уздовж довгої вісі кургану — північний захід — південний схід, для стратиграфічних спостережень було залишено центральну та чотири проміжні бровки (рис. 12). Товщина шару оранки сягала 0,3 м. Рівень давнього горизонту, зафіксований на глибині 1 м від R, материкового суглинка — 1,5 м. Дані стратиграфії дозволяють реконструювати таку послідовність будівництва кургану.

За доби енеоліту було споруджено два кургани. Північно-західний курган зведений над основними енеолітичними похованнями 5 та 12. Вони розташовані на захід від центру підкурбанного майданчика, який мав круглу в плані форму та діаметр 13 м. У центральній частині зафіксовано сегментоподібну в плані конструкцію, складену з материкового суглинка, розміром 8,4 × 4,5 м. Висота цього валу не зафіксована через руйнацію оранкою верхньої частини кургану. Північно-західна частина першого зрізана під час влаштування впускних

ямних поховань 19 та 22. Обсяг використаного суглинка значно перевищує об'єм викидів з основних поховань, тож можна припустити, що під час зведення центральної частини енеолітичного кургану було використано й суглинок з кільцевого рівчака, внутрішнім діаметром 13,5 м, який оточував підкурбанний майданчик. Ширина рівчака вздовж верхнього краю 0,5—0,7 м, біля дна — 0,3—0,4 м. Глибина 1 м від рівня ДГ. Зміщення основних поховань щодо центру підкурбанного майданчика дозволяє припускати, що влаштування поховальних ям, риття рівчака та активність будівничих у центрі споруди співпадали у часі. На завершення курган був добудований однорідним дрібноструктурним ґрунтом сірого кольору. Його діаметр відповідав діаметру підкурбанного майданчика, висота не вставлена через руйнацію оранкою верхньої частини.

Надалі у центрі північно-західного кургану було влаштовано ямне поховання 22, з яким пов'язана добудова, що збільшила діаметр кургану до 19,5 м.

Початок спорудження південно-східного кургану пов'язаний з улаштуванням основного енеолітичного поховання 13 у західному секторі круглого у плані підкурбанного майданчика діаметром 16,5 м. Підкурбанний майданчик оточений кільцевим рівчаком, внутрішнім діаметром 17 м, глибиною 1 м від рівня ДГ, шириною на рівні материка 0,5—0,8 м та 0,3—0,5 м по дну. Так само, як і у випадку з північно-східним курганом материковий суглинок з рівчака та викид з поховання були укладені у центрі майданчика, утворивши сегментоподібний вал розміром 9,5 × 5 м. Ця конструкція також була

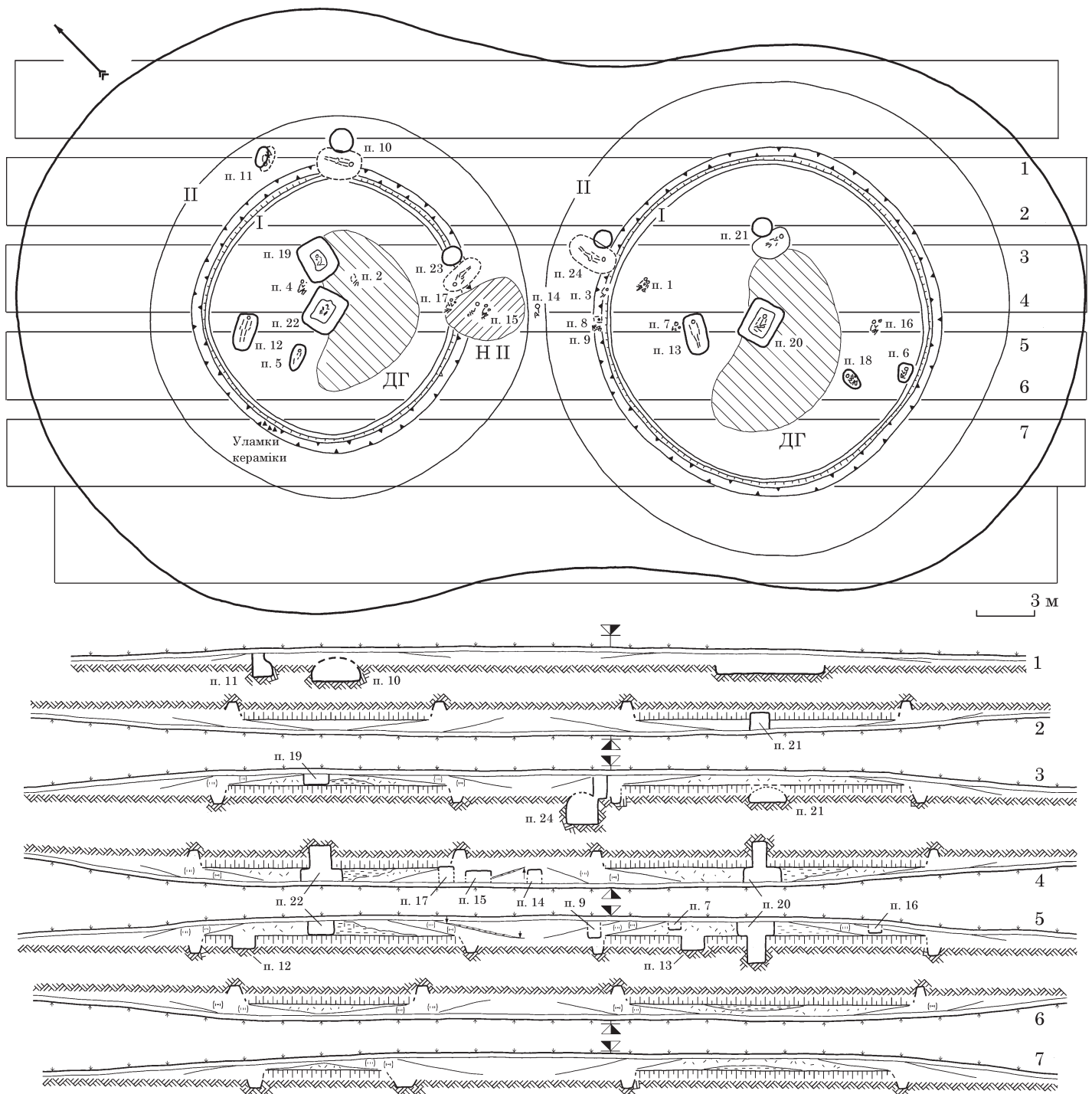

Рис. 12. Соколове, курган 2: загальний план і стратиграфічні розрізи

Fig. 12. Sokolove, barrow 2: general plan and profiles

добудована дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору. Висота первинного кургану не встановлена через руйнацію оранкою його верхнього відділу, діаметр дорівнює діаметру підкурганного майданчика.

У центрі південно-східного кургану було влаштовано ямне поховання 20, перекрите добудовою, що збільшила діаметр першого до 23,5 м.

Як наслідок, утворилися два подібні за розмірами кургани, відстань між схилами яких не перевищувала 1 м. До північно-західного

кургану без конструктивних змін було введено ямне поховання 19 та катакомбне поховання 10, тоді як у південно-східний курган — катакомбне поховання 21.

Обидва кургани були поєднані в один т. зв. «довгий» добудовою, що, напевне, пов'язана із влаштуванням на їх схилах катакомбних поховань 23 та 24. Їх камери спрямовані на точку між двома існуючими курганами. Викид із поховання 23 укладений на південь від нього, зафіксований у профілях центральної бровки

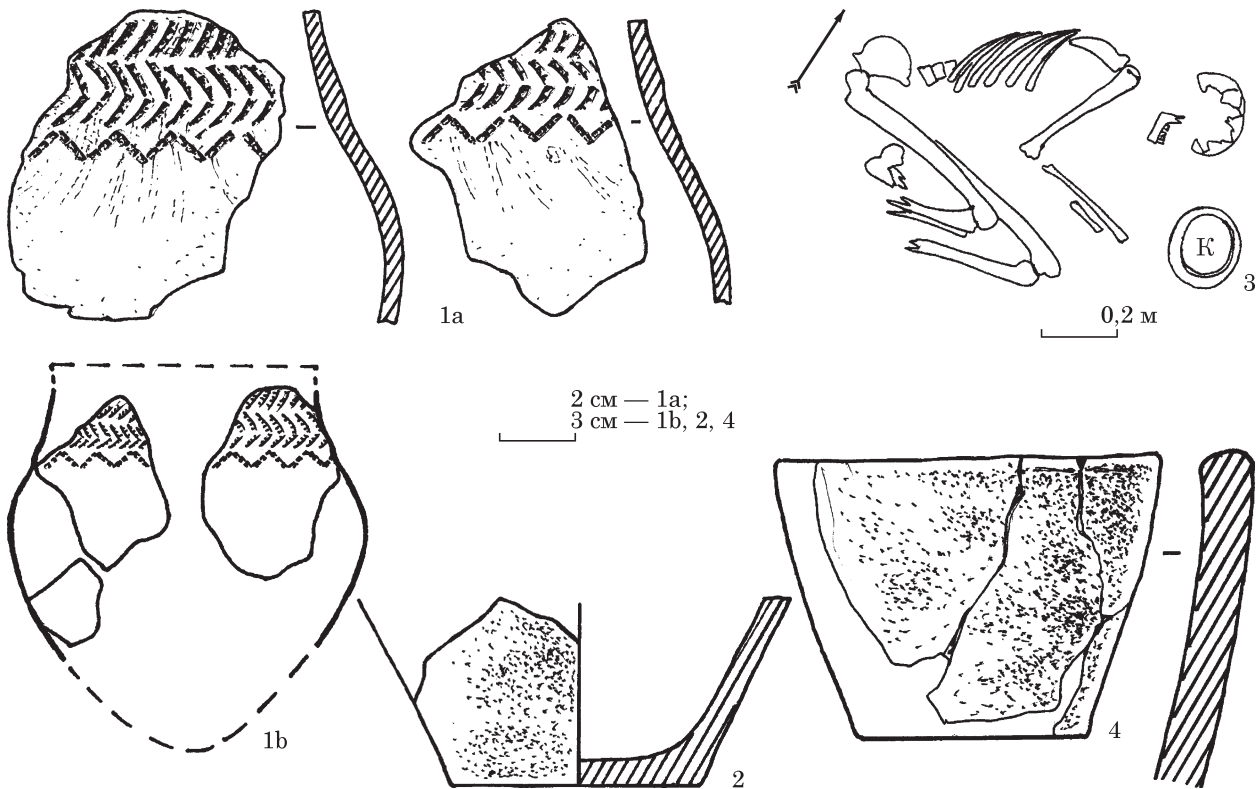

Рис. 13. Соколове, курган 2: 1 — посудина з рівчака 1; 2 — посудина з поховання 3; 3 — поховання 4, план; 4 — посудина з поховання 4

Fig. 13. Sokolove, barrow 2: 1 — vessel from the ditch 1; 2 — vessel from grave 3; 3 — grave 4, the plan; 4 — vessel from grave 4

на поверхні Н II північно-західного кургану. Ця добування надала кургану сучасний, з урахуванням подальшої деградації, вигляд.

Інші поховання кургану влаштовані без його конструктивних змін. Загалом у кургані досліджено 24 поховання, з яких три — енеолітичні постмаріупольської / квітнянської культури (5, 12, 13), три ямні (19, 20, 22), чотири катакомбні (10, 21, 23, 24), одне бабинське (11) та 13 зрубних (1—4, 6—9, 14—18). На поверхні підкурганних майданчиків та у заповненні рівчаків знайдено у великій кількості дрібні уламки кісток тварин та ліпних посудин з домішкою товченої черепашки у тісті.

У заповненні західного сектора рівчака північно-західного кургану виявлено неповний розвал ліпного горщика з високою циліндричною шийкою, відокремленою від тулуба слабко виділеним жолобком, округлобким корпусом та, імовірно, гострим дном. Шийка прикрашена смугами відбитків зубчастого штампу, що утворюють «ялинку». Попід жолобком на плічках тим самим знаряддям нанесений зигзаг. Формувальна маса містить подрібнені черепашки та рослинні домішки. Поверхні світло-коричневого кольору, ретельно заглажені. Деінде на них простежено сліди розцосів та порожнинки, що утворилися під час вигорання рослинних домішок. Розміри посудини реконструйовані графічно. Діаметр корпусу 15 см, висота — 16—16,5 см (рис. 13: 1).

Опис поховань.

Поховання 1 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 2 м на схід від R (азимут 94°). Виявлене безпосередньо під шаром оранки на глибині 0,3 м від поверхні та репера.

Поховання парне, дорослого та підлітка.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці з розворотом на груди черепом на схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, лівої — під прямим кутом, правої — під гострим. Права кисть розміщувалася біля лицьового відділу черепа. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим.

Кістяк підлітка лежав праворуч від кістяка дорослого скорчено на правому боці черепом на схід — північний схід. Кістки правої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть розміщувалася біля правого плечового епіфізу. Ліва рука була випростана по усій довжині до колін зігнутих праворуч ніг. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим.

Поховання 2 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 13,6 м на північний захід (азимут 320°) від R. Виявлене в шарі оранки на глибині 0,3 м від поверхні, 0,4 м від R.

Кістяк дорослої людини частково зруйнований, лежав скорчено на лівому боці у північно-східній орієнтації. Плечова кістка правої руки розміщувалася біля колінних суглобів. Кістки ніг зігнуті у суглобах під гострим кутом.

Поховання 3 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 0,7 м на північ — північний схід (азимут 16°) від R. Виявлене на глибині 0,4 м від поверхні та репера.

Кістяк дорослої людини частково зруйнований. Зважаючи на залишки кісток рук та ніг, він лежав скорчено на лівому боці у північно-східній орієнтації.

Біля плечових кісток знайдені уламки ліпної глиняної посудини з плоским дном без закраїни. Зовнішня поверхня заглажена, вохристо-сірого кольору. Розміри та форма посудини повністю не відновлюються. Діаметр дна 9,8 см, висота збереженої частини 7,5 см (рис. 13: 2).

Поховання 4 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 16,3 м на північний захід (азимут 326°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на північний схід. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах під прямим кутом. Кістки ніг зігнуті під гострим кутом у тазостегнових та колінних суглобах (рис. 13: 3).

Перед лицьовим відділом черепа стояла ліпна глиняна конічна банка. Вінця по краю заокруглені, дно плоске без закраїн. Зовнішня поверхня заглажена, вохристого-червоного кольору з темними плямами подвійного випалу. Діаметр дна 9 см, вінець — 15,1 см, висота 10,8 см (рис. 13: 4).

Поховання 5 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 16,9 м на північний захід (азимут 310°) від R. Впущене з рівня ДГ — 0,6 м від поверхні (1 м від R).

Яма овальної в плані форми розміром 1,3 × 0,7 м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,6 м від рівня виявлення, сліди підстилки не фіксувалися.

Кістяк дитини зберігся частково. Судячи з розташування кісток рук та ніг, він лежав випростано на спині черепом на схід — північний схід (рис. 14: 1).

Поховання 6 (зрубне, впускне) розміщувалося на відстані 15,5 м на південний схід (азимут 140°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R).

Яма трапецієподібної в плані форми із заокругленими кутами, завдовжки 1,3 м та завширшки 0,8 та 0,65 м, мала глибину 1 м від рівня виявлення, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на північний схід. Череп схилений праворуч. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах, кисті перед лицьовим відділом черепа. Ліве передпліччя лежало на правому ліктьовому суглобі. Кістки правої ноги зігнуті у тазостегновому суглобі під гострим кутом, лівої — під прямим. У колінних суглобах — під гострим (рис. 15: 1).

Поховання 7 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 3,1 м на південний схід (ази-

мут 145°) від R. Виявлене на глибині 0,55 м від поверхні та репера.

Кістяк дорослої людини частково зруйнований, лежав скорчено на лівому боці черепом на схід (рис. 15: 2).

Перед лицьовим відділом черепа стояв ліпний глиняний горщик з трохи відігнутими назовні та сплюсненими по краю вінцями, максимальним розширенням корпусу на 8 висоти та плоским дном без закраїни. Зовнішня поверхня горбиста, погано заглажена, вохристого-жовтого кольору. Діаметр дна 10,2 см, корпусу — 17 см, вінець — 15,8 см. Висота посудини 16 см (рис. 15: 3).

Поховання 8 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 0,8 м на захід — північний захід (азимут 288°) від R. Виявлене на глибині 0,8 м від поверхні та репера.

Кістки дорослої людини лежали поза анатомічним порядком у вигляді прямокутного «пакунка», орієнтованого вздовж осі північний захід — південний схід. Північно-західний бік «пакунка» складали дві стегнові та велика гомілкорова кістка. З південного сходу розміщувалися велика та мала гомілкові кістки. На місці п'яточної кістки виявлено нижню щелепу. Усередині «пакунка», у його південно-західному куті виявлено череп, що лежав на лівій скроні лицьовим відділом на південний захід (рис. 15: 4).

Поховання 9 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 1,1 м на захід — північний захід (азимут 285°) від R. Виявлене на глибині 1,1 м від поверхні (1,1 м від R).

Поховання частково зруйноване, імовірно, воно було влаштоване у дерев'яній скрині, від якої збереглася поздовжня плаха.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці у східній орієнтації. Череп відсутній. Кістки рук зігнуті в ліктьових суглобах під гострим кутом. Кістки правої ноги зігнуті у тазостегновому та колінному суглобі під гострим кутом. Від лівої ноги збереглися гомілкові кістки, зміщені убік від кістяка. Стопи зберегли положення «на боці» (рис. 15: 5).

Поховання 10 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 16,5 м на північний захід (азимут 347°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (1 м від R).

Вхідна шахта круглої в плані форми, діаметром 1,2 м, мала вертикальні стінки та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. Ширина входу в камеру становила 0,6 м, його форма та висота не зафіксовані через зсув склепіння камери.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми розміром 2,05 × 1,6 м орієнтована за лінією північ — північний захід — південь — південний схід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,7 м.

Кістяк дорослої людини лежав на рослинній підстильці, від якої зберігся тлін білого кольору, випростано на спині черепом на південь — пів-

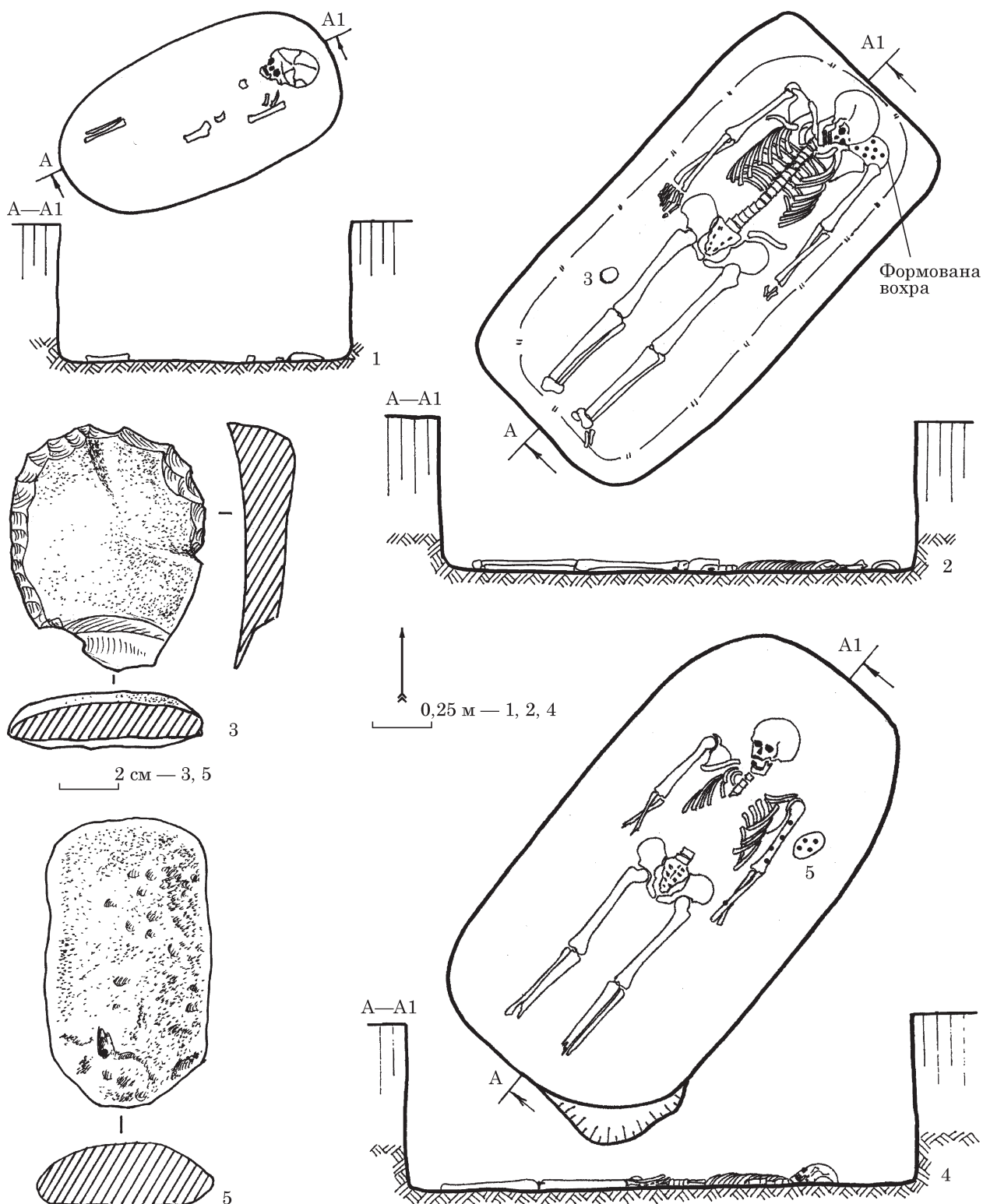

Рис. 14. Соколове, курган 2: 1 — поховання 5, план та розріз; 2 — поховання 12, план та розріз; 3 — крем'яна скребачка з поховання 12; 4 — поховання 13, план та розріз; 5 — формована вохра з поховання 13

Fig. 14. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 5, the plan and cross-section; 2 — grave 12, the plan and cross-section; 3 — flint tool from grave 12; 4 — grave 13, the plan and cross-section; 5 — ocher object from grave 13

денний схід. Руки померлого були випростані по всій довжині, кисть правої лежала «на долоні», ліва була затиснута в кулак, лише мізинець був відставлений убік. Кістки ніг випростані по усій довжині, стопи «назовні» (рис. 16: 1).

Праворуч від кістяка біля правої плечової кістки знайдений масивний плоский абразивний камінь, овальний у перетині, виготовлений із жовтого пісковика. Розмір виробу 15 × 12 × 2,4 см (рис. 16: 2).

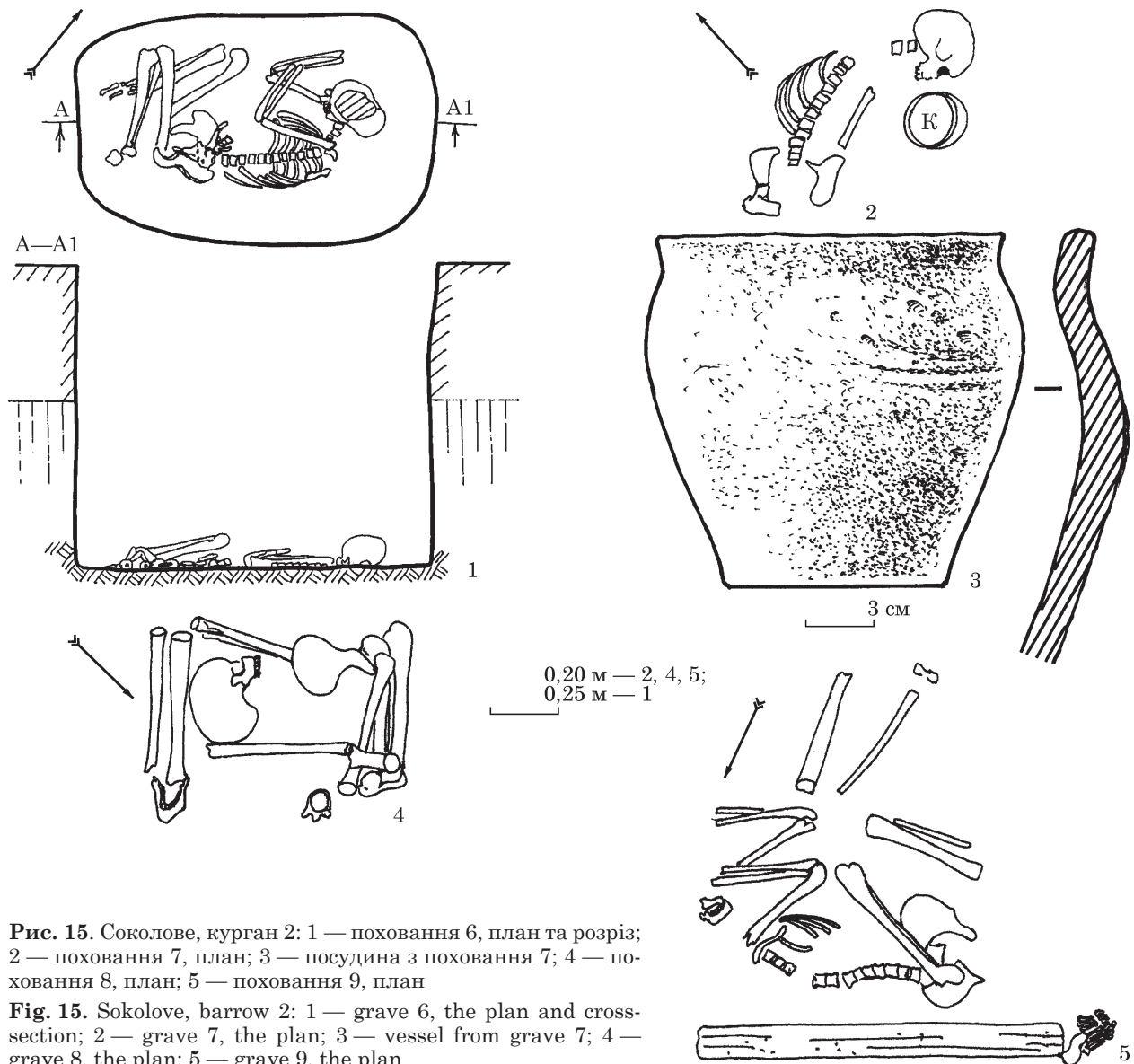

Рис. 15. Соколове, курган 2: 1 — поховання 6, план та розріз; 2 — поховання 7, план; 3 — посудина з поховання 7; 4 — поховання 8, план; 5 — поховання 9, план

Fig. 15. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 6, the plan and cross-section; 2 — grave 7, the plan; 3 — vessel from grave 7; 4 — grave 8, the plan; 5 — grave 9, the plan

На відстані 0,25 м від лівого передпліччя лежав бронзовий (?) черешковий ніж листо-подібної в плані форми. Лезо у перетині плоско овальне, черешок прямокутний у перетині, на кінці сплюснений. Загальна довжина ножа 15,2 см, довжина леза — 11,1 см, максимальна ширина останнього 3,5 см, довжина черешка 4,1 см, ширина — 0,5—0,6 см (рис. 16: 3).

Поховання 11 (бабинське, впускне) розташовувалося на відстані 19,7 м на північний захід (азимут 337°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (1,1 м від R). Впуск зафіксований у профілі 1.

Яма овальної в плані форми розміром 1,2 × 0,6 м довгою віссю орієнтована з північного сходу на південний захід. Попід південно-східною стінкою влаштований підбій. Біля дна яма набула «квасолеподібної» форми, її розмір збільшився до 1,3 × 0,9 м. Глибина ями 1,1 м від рівня виявлення (2,2 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на південь — південний

захід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах під гострим кутом. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим. Стопи «на боці». Ліве крило таза виявлене за черепом (рис. 17: 1).

Поховання 12 (єнеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 19 м на північний захід (азимут 311°) від R. Впущене з рівня ДГ — 0,6 м від поверхні (1 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, розміром 2 × 1 м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,65 м від рівня виявлення, на ньому простежений тлін білого та коричневого кольорів від рослинної підстилки.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на північний схід. Череп схилений ліворуч. Кістки рук випростані по усій довжині, пальці померлого були напівзігнуті. Кістки ніг випростані, стопи «назовні».

Попід лівими лопаткою та плечовим суглобом розміщувався шматок формованої вохри

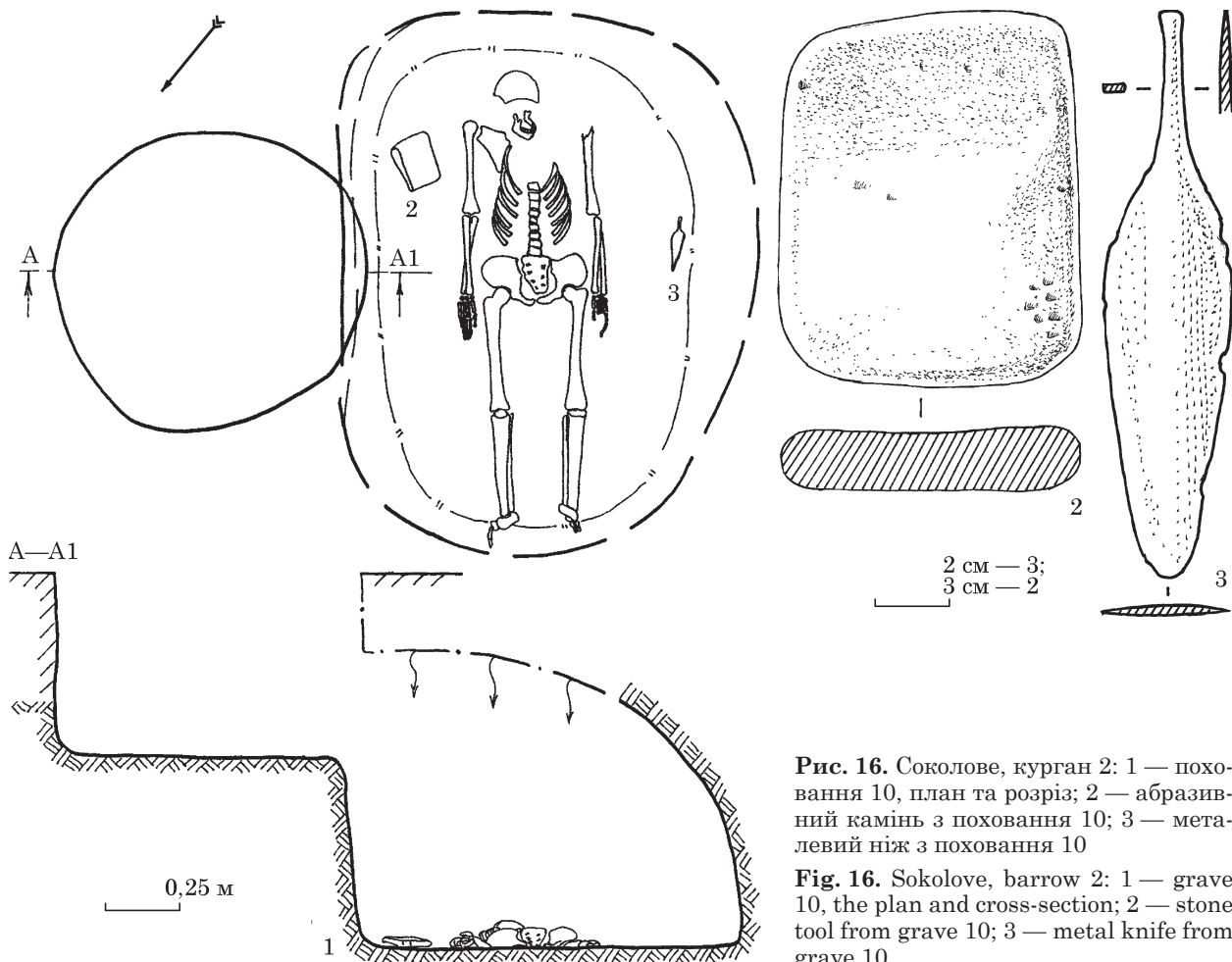

Рис. 16. Соколове, курган 2: 1 — поховання 10, план та розріз; 2 — абразивний камінь з поховання 10; 3 — металевий ніж з поховання 10

Fig. 16. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 10, the plan and cross-section; 2 — stone tool from grave 10; 3 — metal knife from grave 10

яскраво-червоного кольору, що повністю розпався. Під ним простежений шар продуктів горіння (рис. 14: 2).

Біля правого колінного суглоба на дні лежала крем'яна скребачка майже круглої в плані форми, з грубою крутою ретушшю. З одного боку на знарядді залишилася крейдяна кірка. Розміри знаряддя $8,3 \times 6,4 \times 1,9$ см (рис. 14: 3).

Поховання 13 (енеолітичне, основне) розташовувалося на відстані 4,6 м на південний схід (азимут 151°) від R. Впущене з рівня ДГ — 1 м від поверхні (1 м від R).

Яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами частково зруйнована землеріями. Вона мала розмір $2,1 \times 1,15$ м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. Дно зафіксовано на глибині 0,7 м від рівня виявлення.

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на північний схід. Кістки рук випростані по усій довжині. Кістки лівої руки пофарбовані вохрою темно-червоного кольору (рис. 14: 4).

Поруч з лівою плечовою кісткою знайдений виріб, сформований з вохри кадмієво-рожевого кольору розміром $6,4 \times 5,1 \times 1,5$ см (рис. 14: 5).

Поховання 14 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 4 м на північний захід (ази-

мут 316°) від R. Виявлене на глибині 0,9 м від поверхні (0,9 м від R).

Кістяк підлітка украї поганої збереженості лежав скорчено на правому боці черепом на північний схід. Кістки ніг зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах.

Поховання 15 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 6,8 м на північний захід (азимут 315°) від R. Виявлене на глибині 0,8 м від поверхні (0,9 м від R).

У похованні знайдено три частково зруйновані кістяки.

Від першого збереглися уламки черепа, кілька хребців, уламок плечової кістки та частково кістки ніг та таза. Судячи з їх розташування, небіжчик лежав у сильно скорченому стані на правому боці з розворотом на груди черепом на північний схід.

Другого померлого поклали за спиною першого скорчено на лівому боці з розворотом на груди головою на схід. Кістки його рук зігнуті у ліктьових суглобах, кістки передпліччя паралельні стегновим кісткам. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим.

Від третього, дитячого кістяка залишилися уламок плечової кістки та кістки ніг, що лежали біля колінних суглобів другого. Імовірно,

Рис. 17. Соколове, курган 2: 1 — поховання 11, план та розріз; 2 — поховання 15, план; 3 — посудина 1 з поховання 15; 4 — посудина 2 з поховання 15; 5 — поховання 16, план; 6 — посудина з поховання 16; 7 — поховання 17, план; 8 — посудина з поховання 17; 9 — поховання 18, план та розріз; 10 — посудина з поховання 18; 11 — крем'яний відщеп із заповнення могили поховання 18

Fig. 17. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 11, the plan and cross-section; 2 — grave 15, the plan; 3 — vessel 1 from grave 15; 4 — vessel 2 from grave 15; 5 — grave 16, the plan; 6 — vessel from grave 16; 7 — grave 17, the plan; 8 — vessel from grave 17; 9 — grave 18, the plan and cross-section; 10 — vessel from grave 18; 11 — flint tool from pit filling of the grave 18

померлу дитину поховали скорчено на лівому боці черепом на схід (рис. 17: 2).

На місці стоп першого кістяка знайдено розвал ліпного глиняного горщика зі сплосченими по краю, трохи відігнутими назовні вінцями. Попід вінцями розміщувався пружок, розсічений глибокими відбитками пальця. На поверхні простежено сліди загладжування. Випал посудини нерівномірний, поверхня вохристо-жовтого кольору із плямами нагару. Розмір горщика реконструйований графічно. Діаметр дна 10 см, тулуба — 22 см, вінець — 20,2 см, висота 20 см (рис. 17: 3).

Уламки ще однієї посудини знайдено біля третього кістяка поруч із кістками передпліч другого померлого. Ліпна глиняна банка зі стягнутим устям мала навскісно сплосчені назовні краї вінець, прикрашені по зрізу зигзагом, нанесеним відбитками плаского штампу. Дно посудини пласке із закраїною. Зовнішня поверхня вохристого кольору має сліди безсистемних розчосів. Розміри посудини реконструйовані графічно. Діаметр дна 9,8 см, корпусу — 15,3 см, вінець — 14,7 см, висота 13,8 см (рис. 17: 4).

Поховання 16 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 13,5 м на південний схід (азимут 137°) від R. Виявлене на глибині 0,6 м від поверхні (0,7 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 5.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті — біля лицьового відділу черепа (рис. 17: 5).

Біля колінних суглобів стояла ліпна глиняна миска з відігнутими назовні вінцями, край яких заокруглений. Ребристе плече розташоване на 2/3 висоти тулуба. По вінцях посудина прикрашена навскісними короткими відбитками зубчастого штампа, по ребру прокреслена горизонтальна смуга, вище якої зубчастим штампом нанесений зигзаг. Випал рівномірний, поверхня посудини вохристо-сірого кольору. Нижня частина добре заглажена, верхня укрита дрібними безсистемними розчосами. Діаметр дна 8 см, корпусу — 15,5 см, вінець — 13,6 см, висота 11 см (рис. 17: 6).

Поховання 17 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 8,5 м на північний захід (азимут 316°) від R. Виявлене на глибині 1,1 м від поверхні (1,2 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці з розворотом на груди черепом на північний схід. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кістки правого передпліччя лежали уперек кісток лівої руки. Ліва кисть розміщувалася біля нижньої щелепи. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим (рис. 17: 7).

Перед лицьовим відділом черепа знайдено уламки придонної частини ліпної глиняної посудини. Діаметр дна 10,2 см. Висота збереженої частини 7,7 см (рис. 17: 8).

Поховання 18 (зрубне, впускне) розташовувалося на відстані 12,9 м на південний схід (азимут 147°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R).

Яма овальної в плані форми розміром 1,1 × 0,6 м орієнтована уздовж осі північ—південь. Коритоподібне дно — на глибині 1,2 м від рівня виявлення.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на лівому боці черепом на північ. Кістки рук зігнуті у ліктьових суглобах, кисті розміщувалися біля лицьового відділу черепа. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під прямим кутом, у колінних — під гострим. На черепі зафіксовані сліди червоної вохри (рис. 17: 9).

Попід східною стінкою ями, біля передпліч небіжчика було поставлено слабкопрофільований ліпний глиняний горщик із ледь відігнутими назовні вінцями, сплосченими вздовж краю. Максимальне розширення тулуба на 2/3 висоти. Дно посудини пласке із закраїною. Випал посудини нерівномірний, низької якості, верхній шар на зовнішній поверхні деінде полущився. Колір горщика від темно-сірого до вохристо-коричневого. Діаметр дна 8,7 см, тулуба — 12,8 см, вінець — 11,8 см, висота 10 см (рис. 17: 10).

Біля посудини на дні лежали три таранні кістки великої рогатої худоби. У заповненні ями, заввишки 0,25 м від дна, знайдено крем'яний відщеп розміром 3,8 × 2,3 × 0,7 см, один з боків якого укритий крейдяною кіркою (рис. 17: 11).

Поховання 19 (ямне, впускне) розміщувалося на відстані 15,9 м на північний захід (азимут 325°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,5 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 3.

Вхідна яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром 2,15 × 1,8 м, орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. На глибині 0,5 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка, нижче якого яма мала неправильно прямокутну форму. Її розміри зменшилися до 1,15 × 0,75 м. Глибина ями від рівня уступу складала 0,8 м, загальна глибина від рівня виявлення — 1,3 м (1,5 м від R).

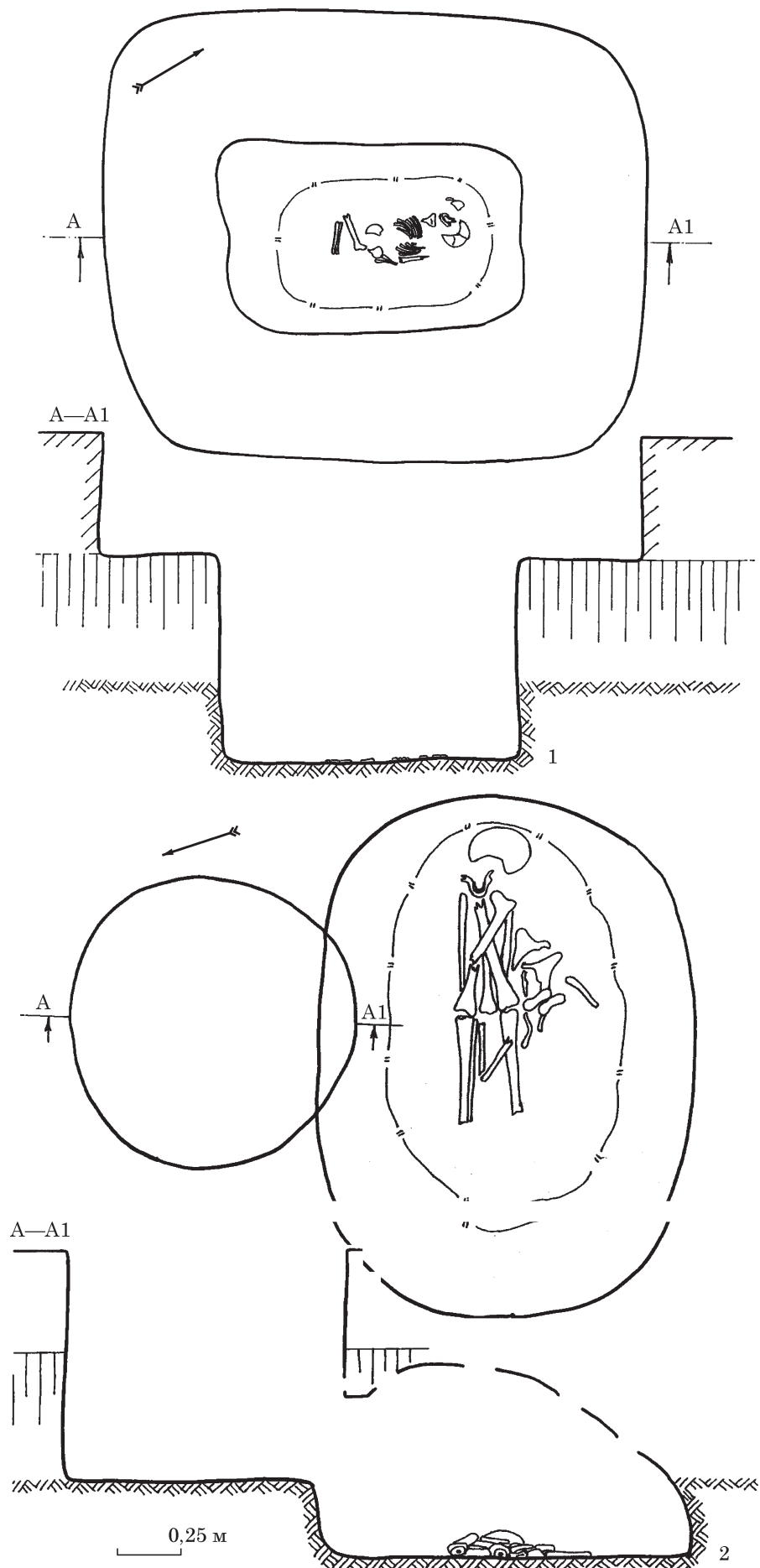
Кістяк дитини лежав на залишках рослинної підстилки, скорчено на правому боці, черепом на північний схід. Кістки лівої руки незначною мірою зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть лежала на тазових кістках. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під тупим кутом, у колінних — під гострим (рис. 18: 1).

Поховання 20 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 7,7 м на південний схід (азимут 140°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксований в обох профілях 4, 5 центральної бровки.

Вхідна яма прямокутної в плані форми розміром 2,3 × 1,8 м орієнтована уздовж осі північний схід — південний захід. На глибині

Рис. 18. Соколове, курган 2: 1 — поховання 19, план та розріз; 2 — поховання 21, план та розріз

Fig. 18. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 19, the plan and cross-section; 2 — grave 21, the plan and cross-section

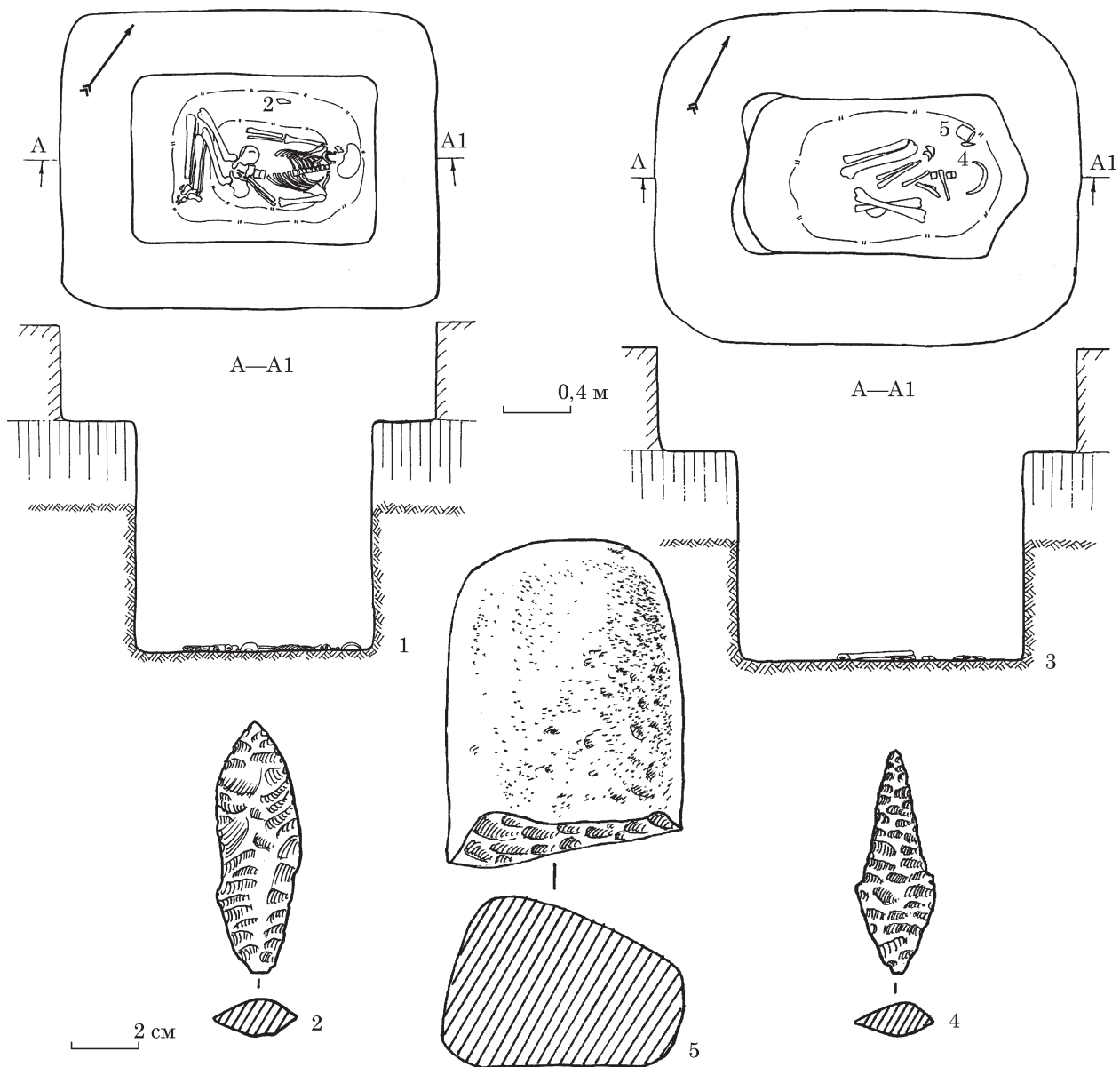

Рис. 19. Соколове, курган 2: 1 — поховання 20, план та розріз; 2 — крем'яне вістря з поховання 20; 3 — поховання 22, план та розріз; 4 — крем'яне вістря з поховання 22; 5 — уламок кам'яного знаряддя з поховання 22
Fig. 19. Sokolove, barrow 2: 1 — grave 20, the plan and cross-section; 2 — flint tool from grave 20; 3 — grave 22, the plan and cross-section; 4 — flint tool from grave 22; 5 — stone tool from grave 22

0,6 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка. Нижче уступу розмірами зменшився до $1,45 \times 1$ м. Глибина ями від рівня уступу складала 1,4 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,3 м (2,4 м від R). Дно було укрите двошаровою рослинною підстилкою, від якої залишився тлін білого та коричневого кольору.

Кістяк дорослої людини лежав скорчено на правому боці черепом на північний схід. Череп повернутий праворуч, лежав на правій скроневій кістці. Кістки лівої руки зігнуті у ліктьовому суглобі, кисть лежала на кістках таза. Кістки правої руки випростані по усій довжині. Кістки ніг зігнуті у тазостегнових суглобах під тупим кутом, у колінних — під гострим, стопи — на боці (рис. 19: 1).

Біля правого ліктьового суглоба ближче до північно-західної стіни лежало крем'яне вістря дротика (?) неправильно листоподібної в плані форми, лінзоподібне у перетині. Виготовлене у техніці двобічної пласкої ретуші. Виріб завдовжки 7,4 см, завширшки 2,3 см, завтовшки 1,1 см (рис. 19: 2).

Поховання 21 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 8,8 м на південний схід (азимут 108°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,6 м від R). Впуск поховання зафіксований у профілі 2.

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 1,1 м мала вертикальні стінки та глибину 0,9 м від рівня виявлення. Камера безпосередньо долучалася до шахти з півдня-південного заходу. Ширина входу в камеру становила

0,7 м, його форма та висота не зафіксовані через зсув склепіння камери.

Поховальна камера «квасолеподібної» у плані форми розміром $1,95 \times 1,45$ м орієнтована за лінією захід — північний захід — схід — південний схід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,3 м. Дно зі слідами рослинної підстилки знаходилося на глибині 1,2 м від рівня виявлення, 1,5 м від поверхні (1,8 м від R).

Кістки дорослої людини лежали поза анатомічним порядком, у вигляді «пакунка», орієнтованого уздовж довгих стін камери. Череп та нижня щелепа лежали попід східною стінкою камери, стегнові та гомілкові кістки — на кістках рук. Ліворуч від них лежали лопатки, ключиці та ребра небіжчика (рис. 18: 2).

Поховання 22 (ямне, впускне) розташовувалося на відстані 14,8 м на північний захід (азимут 316°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Впуск поховання зафіксовано в обох профілях 4, 5 центральної бровки.

Вхідна яма прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розміром $2,4 \times 1,9$ м, орієнтована уздовж осі схід — північний схід — захід — південний захід. На глибині 0,6 м від рівня виявлення, що відповідає ДГ, розміщувався уступ-заплічка. Нижче уступу яма набула неправильно прямокутної форми, її розмір зменшився до $1,35 \times 0,9$ м. Східна стінка вигнута. Глибина ями від рівня уступу складала 1,2 м, загальна глибина від рівня виявлення — 2,1 м (2,2 м від R). Дно було укрите двошаровою рослинною підстилкою, від якої залишився тлін білого та коричневого кольору.

Кістяк дорослої людини лежав поза анатомічним порядком, кісткам намагалися надати скорчене на спині положення. Череп укладений з північно-східного боку від кісток (рис. 19: 3).

Біля черепа ближче до північного кута ями лежало крем'яне вістря дротика (?) ромбічної в плані форми, лінзоподібне у перетині. Виготовлене у техніці двобічної пласкої ретуші. Виріб завдовжки 6,7 см, завширшки 2,3 см, завтовшки 1 см (рис. 19: 4).

Поруч з вістрям знайдено уламок кам'яного знаряддя прямокутної в плані форми, трапецієподібного у перетині, виготовленого з сірого граніту, розміром $9,8 \times 7 \times 5,1$ см (рис. 19: 5).

Поховання 23 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 9,2 м на північний захід (азимут 333°) від R. Виявлене на глибині 0,3 м від поверхні (0,4 м від R). Викид з поховання простежений на поверхні Н II північно-західного кургану, у профілях 4, 5 центральної бровки.

Вхідна шахта круглої в плані форми діаметром 0,8 м мала вертикальні стінки та глибину 1,4 м від рівня виявлення. Камера долучалася до шахти з півдня. До неї вів короткий дромос завдовжки 0,1 м та завширшки 0,45 м. Його форма та висота не зафіксовані через зсув склепіння камери.

Поховальна камера овальної в плані форми розміром $2,05 \times 1,1$ м орієнтована за лінією схід—захід. Висота склепіння становила близько 0,95 м. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 0,7 м. Дно без слідів підстилки розміщувалося на глибині 2,1 м від рівня виявлення, 2,4 м від поверхні (2,5 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині черепом на захід. Кістки ніг випростані по усій довжині, ноги, імовірно, були зв'язані у колінах. Кістки верхньої частини кістяка зрушені з місць, розміщувалися поза анатомічним порядком. Череп зсунутий до західної стінки камери, лежав на правій скроні, лицьовим відділом на схід (рис. 20: 1).

Ближче до південної стінки камери поруч із кістяком, на відстані 0,15 м від лицьового відділу черепа лежала кам'яна булава із дерев'яним руків'ям, що зотліло по всій довжині, залишивши характерний відбиток на дні камери. Навершя булави кругле в плані, грушеподібне у перетині, виготовлене з каменю темно-сірого, практично чорного кольору. Діаметр навершя 7,1 см, висота 5,8 см. Діаметр провухини: верхній — 1,8 см, нижній — 1,7 см. Дерев'яне руків'я було розклинено згори булави бронзовими (?) заклепками-пластинами, що були уламками чи обрізками якогось виробу з невисоким бортиком вздовж краю. Розміри пластин від $0,5 \times 0,3 \times 0,1$ см до $1,1 \times 0,5 \times 0,1$ см (рис. 20: 2).

Поховання 24 (катакомбне, впускне) розташовувалося на відстані 3,8 м на північний схід (азимут 35°) від R. Виявлене на глибині 0,4 м від поверхні (0,6 м від R). Впущене, імовірно, з рівня Н II південно-східного кургану. Впуск зафіксований у профілі 3.

Вхідна шахта круглої в плані форми, діаметром 0,9 м, мала вертикальні стінки та глибину 1,3 м від рівня виявлення. Камера безпосередньо долучалася до шахти з південного заходу. Вхід до камери завширшки 0,45 м. Його форма та висота не зафіксовані через частковий зсув склепіння камери.

Поховальна камера «квасолеподібної» в плані форми розміром $2,6 \times 1,65$ м орієнтована за лінією південний схід — північний захід. Різниця у рівнях дна шахти та камери — 1,45 м. Дно камери розміщувалося на глибині 2,75 м від рівня виявлення, 3,15 м від поверхні (3,35 м від R).

Кістяк дорослої людини лежав випростано на спині з незначним розворотом верхньої частини праворуч черепом на південний схід. Кістки ніг випростані. Кістки правої руки випростані по усій довжині, лівої — зігнуті у ліктявому суглобі. Обидві кисті лежали поруч, дотично одна до одної, у положенні «на долонях».

Дно попід черепом, грудним відділом та плечовими кістками пофарбовано вохрою яскраво-червоного кольору. Сліди темно-червоної вохри простежені на передпліччях, частині ребер,

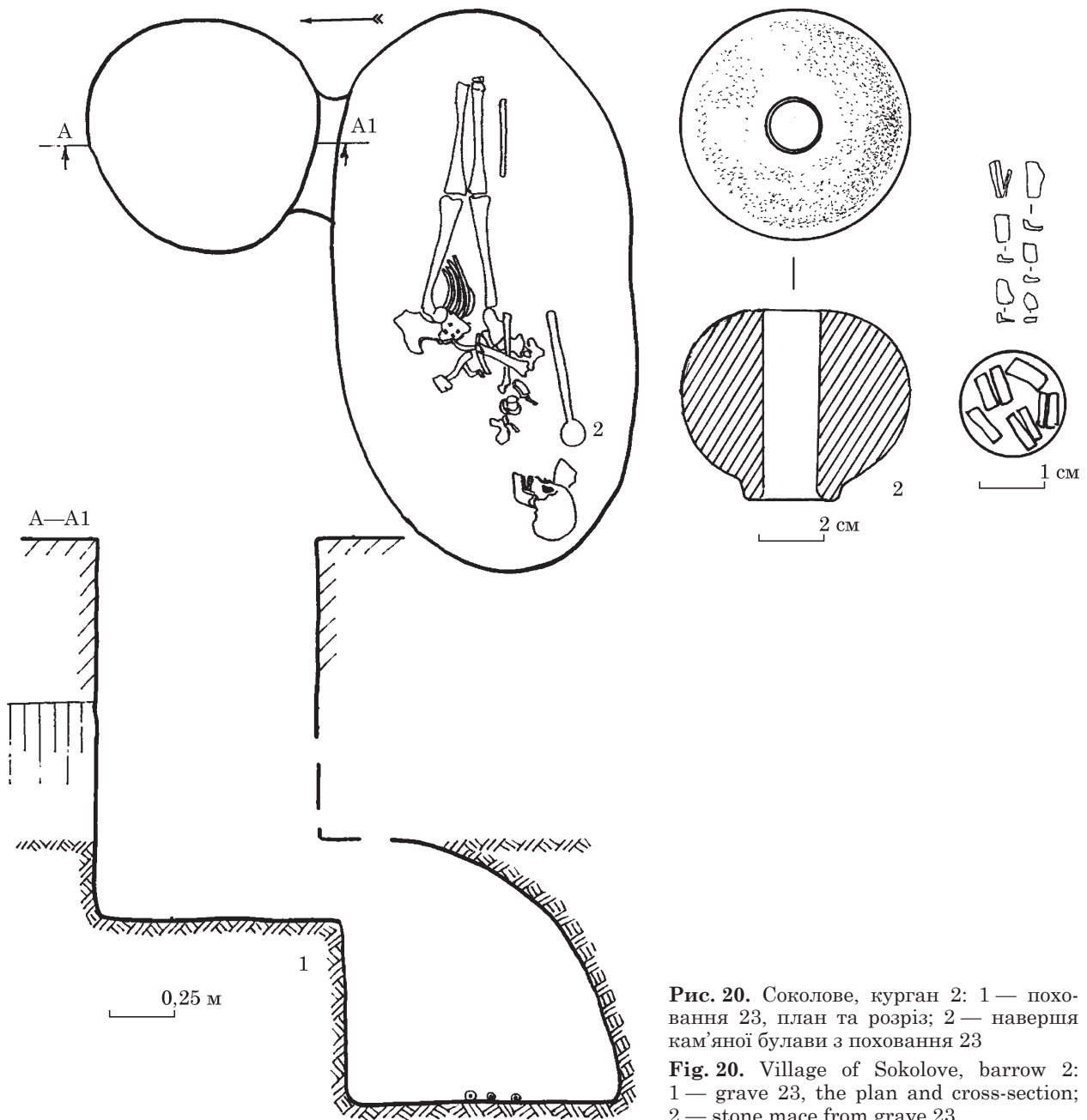

Рис. 20. Соколове, курган 2: 1 — поховання 23, план та розріз; 2 — наверхня кам'яної булави з поховання 23

Fig. 20. Village of Sokolove, barrow 2: 1 — grave 23, the plan and cross-section; 2 — stone mace from grave 23

кистях та кістках таза (рис. 21: 1). Біля тім'яної кістки черепа знайдені грудка формованої вохри яскраво-червоного кольору та грудка речовини жовтого кольору (рис. 21: 2).

Перед лицевим відділом черепа, навпроти правої плечової кістки на плямці тліну коричневого кольору (вочевидь, рештках футляра чи чохла) лежали бронзові (?) ніж та шило. Ніж листоподібної в плані форми з виділенням перехватом та плоским широким черешком, заокругленим вздовж краю. На поверхні знаряддя візуально спостерігаються сліди кування. Довжина ножа 8,9 см, ширина леза 2,7 см, ширина перехвату 2,4 см, довжина черешка 3,8 см, ширина черешка 1,3 см (рис. 21: 3).

Шило чотиригранне, ромбічне у перетині з плоским насадом, завдовжки 9 см та шириною робочої грані 0,4 см (рис. 21: 4).

Поруч було знайдено стулку черепашки *Unio* та крем'яну бокову скребачку, овальної в плані форми, лінзоподібна у перетині розміром 3,8 × 2,4 × 1,1 см. З одного боку на знарядді залишилася крейдяна кірка (рис. 21: 5).

Результати та їх обговорення. Поховання доби енеоліту. Початок будівництва обох курганів пов'язаний із влаштуванням поховань постмаріупольської (за І. Ф. Ковальновою) або квітнянської (згідно з Ю. Я. Рассемакіним) культури, визначальною рисою поховального обряду яких є випростана на спині поза небіжчиків. Оскільки під двома назвами культури розуміється один і той самий концепт, я використовуватиму обидва терміни, як і інші автори (напр.: Дергачев 2024).

Два основних поховання (6, 13) досліджено у кургані 1, також два основних (5, 12) виявлено у північно-західному кургані кургану 2, ще

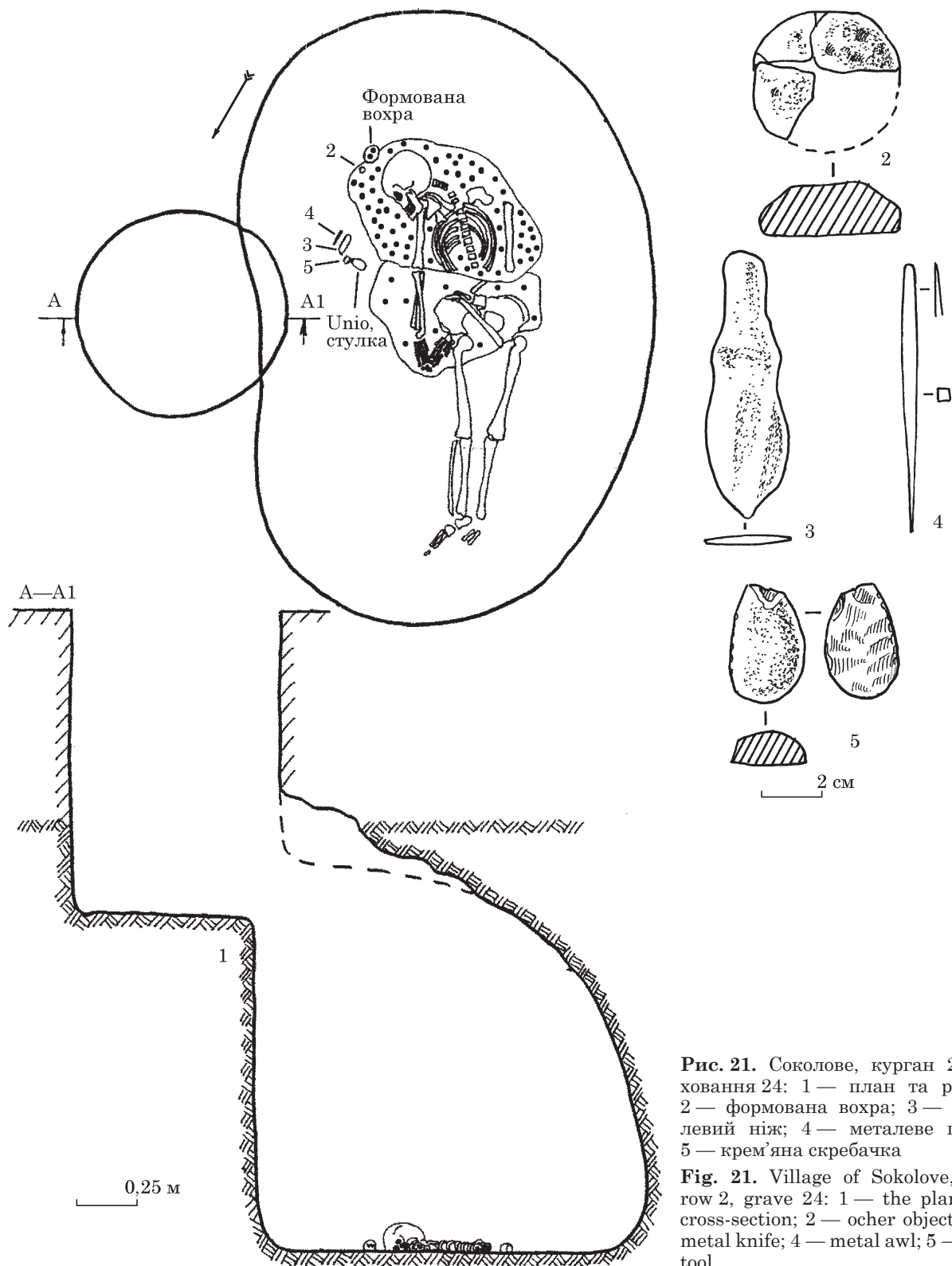

Рис. 21. Соколове, курган 2, поховання 24: 1 — план та розріз; 2 — формована вохра; 3 — металевий ніж; 4 — металеве шило; 5 — крем'яна скребачка

Fig. 21. Village of Sokolove, barrow 2, grave 24: 1 — the plan and cross-section; 2 — other object; 3 — metal knife; 4 — metal awl; 5 — flint tool

одне поховання (13) було основним для південно-східного кургану попід курганом 2.

Вони влаштовані у ямах овальної (к. 2, п. 5, 13) або прямокутної із заокругленими кутами форми (к. 1, п. 6, 13, к. 2 п. 12), кістяки мають випростані по усій довжині кінцівки та північно-східну орієнтацію. У чотирьох випадках поховані дорослі індивіди, лише поховання 5 кургану 2 — дитяче.

Вохра використовувалася в обряді у типовий для випростаних поховань спосіб — у вигляді формованих предметів, т. зв. хлібців, які було знайдено у трьох похованнях. У похованні 13 кургану 1 видовжений виріб з вохри кадмієвого-рожевого кольору лежав поміж стегнових кісток кістяка, у похованні 13 кургану 2 — біля лівої плечової кістки. Формований предмет з яскраво-червоної

вохри, що, на жаль, розпався, лежав на прошарку золи попід лівою лопаткою та плечовим суглобом кістяка у похованні 12 кургану 2. Також сліди рожевої вохри зафіксовано на дні ями біля гомілкових кісток кістяка у похованні 6 кургану 1.

Біля правого колінного суглоба кістяка у похованні 12 кургану 2 було також знайдено крем'яну скребачку. Технологія її виготовлення є типовою для постмаріупольських поховань, а загалом скребачки є другою за численністю категорією крем'яних знарядь, знайдених у випростаних енеолітичних похованнях Поорілля та Присамар'я (Ковальова 1984, с. 28, 30).

У західному секторі рівчака, що оточував північно-західний енеолітичний курган кургану 2, було виявлено неповний розвал горщика. Форма посудини, особливості формувальної маси з домішкою товченої черепашки, характер нанесення декору з використанням зубчастого штампку, наближають її до широкого на сьогодні кола кераміки квітнянського типу, що походить із тризн постмаріупольських/квітнянських курганів. Відзначимо, що, найімовірніше, ця посудина була розбита поза межами кургану, і до рівчака потрапила разом із попелом та деревними вугликами з багаття, розведеного десь поруч. Продукти горіння фіксувалися не лише у похованнях та рівчаку, але й на поверхні підкурғанних майданчиків й товщі первинних споруд разом із дрібними уламками енеолітичної кераміки.

Спорудження енеолітичних курганів теж цілком укладаються в уявлення про курганне будівництво доби енеоліту. У кургані 1 «ядро» споруди складалося з дернових блоків, перекритих вальцями чорнозему та передматерикового суглинку. Воно було укрите тонким шаром мулистого ґрунту. Надалі відбулася добудова дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору, що й оформила енеолітичний курган.

Первинні кургани кургану 2 були оточені рівчаками, — конструктивний елемент у цілому притаманний курганному будівництву носіїв постмаріупольської / квітнянської культури. Якщо у кургані 1 обидва основні поховання були розташовані паралельно одне одному, та викиди з них розміщувалися півколами обабіч довгих північно-західних стін могил, то у кургані 2 основні поховання зміщені відносно центрів підкурғанних майданчиків до північного заходу. У центрі обмеженої рівчаками площі укладався суглинок із могил та рівчаків, утворюючи своєрідне «ядро» первинних курганів. Ураховуючи, що чітка межа між ґрунтом з могил та рівчаків не простежувалася, доцільно припустити, що їх риття відбувалося одночасно. Північно-західні межі складених із суглинку центральних конструкцій обох енеолітичних «насипів» кургану 2 фіксувалися погано, адже були прорізані впускними ямними похованнями, влаштованими з верхівки енеолітичних курганів. Центральні суглинкові споруди обох енеолітичних курганів перекривалися шаром однорідного дрібноструктурного ґрунту

сірого кольору. Ним же, унаслідок природної деградації, поступово заповнювалися й рівчаки.

Практику використання материкової глини з рівчаків під час будівництва центральної частини кургану носіями постмаріупольської / квітнянської культури вперше занотувала І. Ф. Ковальова. Зокрема, розглядаючи матеріали курганної групи III кургану 1 біля с. Богданівка у Середньому Присамар'ї, вона зазначала, що *«рівчак було вирито після відсіпки основного ядра насипу з гумусованого матеріалу, узятого з поверхні поля, про що свідчить розташування материкового суглинку з рівчака на його схилах»* (Ковалева 1985, с. 43). У кургані 1 групи V біля с. Вербки, там же у середній течії Самари, на схили «ядра» насипу укладався материковий суглинок з нижньої частини рівчака, що дозволило дослідниці говорити про синхронність влаштування рівчака та будівництва насипу (Ковалева 1985, с. 47).

Основне поховання 1 кургану 23 курганної групи 1 біля с. Богуслав у Середньому Присамар'ї належить до групи постмаріупольських / квітнянських поховань, що відрізняються незначною зігнутістю кісток кінцівок. Попри формальне зарахування їх до групи ПС, згідно з класифікацією Ю. Я. Рассамакіна (Rassamakin 2004, I, S. 45—49, Abb. 39), сам він їх розглядає у межах першої поховальної традиції, тобто долучає до квітнянської культури (Rassamakin 2004, I, S. 141, Abb. 111; Рассамакін 2013, с. 18, 25). Підкурғанний майданчик був оточений кільцевим рівчаком, над похованням 1 було споруджено зрізано-конічну конструкцію, для якої був використаний чорнозем з рівчака. Вона була обкладена по колу суглинком, зокрема тим, що походив з рівчака. Потужність обкладки становила 1,4 м біля підніжжя, до верхівки вона ставала дещо тонше. Завершилося зведення первинного кургану добудовою чорноземним ґрунтом (Андросов, Марина, Завгородній 1991, с. 4—9).

У кургані 1 біля с. Березноватівка на Правобережжі Дніпра одночасно з облаштуванням основного поховання 3 ґрунтом із рову будували навколо могили споруду у вигляді валу, перекриту на завершення разом із похованням суглинком з нижньої частини рову. Шар глини завтовшки 0,9—1 м був настільки потужним, що під час влаштування впускних ямних поховань його, вочевидь, приймали за материкову глину, розміщуючи там поховання (Ковальова, Шалобудов, Тесленко 1998, с. 13—14).

У кургані біля с. Піщанка насип ІА, споруджений над низкою основних поховань 6, 7, 14 доби енеоліту, складався з гумусованого ґрунту сірого кольору. Після влаштування ще двох енеолітичних поховань, будівництво первинного кургану було завершено чорноземом, перемішаним із суглинком, узятим із кільцевого рівчака (Тесленко, Кайзер, Шалобудов 2023, с. 146—147).

Ще у двох курганах Присамар'я, досліджених у 2006 р. (Новотроїцьке, к. 1; Миколаївка,

к. 1), зафіксовано випадки, коли «ядро» енеолітичного кургану складалося з чорнозему, перемішаного з материковим суглинком, узятим із кільцевого рівчака, і перекривалося дрібноструктурним гумусованим ґрунтом сірого кольору (Тесленко 2007; Феценко 2007).

Таким чином, для курганного будівництва постмаріупольської/квітнянської культури спостерігається використання різних за пластичністю ґрунтових матеріалів, особливо для спорудження «ядра» конструкції. Це співвідноситься із загальними будівельними прийомами, характерними для курганного будівництва доби середнього—пізнього енеоліту надчорноморських степів (Rasssamakin 2011, р. 299). Залучення глини з рівчаків, імовірно, мало «посилити» споруду з технологічному плані, запобігаючи її деструкції. При цьому не можна не погодитися з І. Ф. Ковальновою, що рівчаки навколо курганів навряд чи мали утилітарне значення, через невеликий обсяг суглинку, що походив з них, з огляду на загальну матеріаломісткість споруди (Ковалева 1984, с. 11). Завершення будівництва кургану перекриттям «ядра» чорноземом чи глиною з рівчака, можливо, мало також запобігти руйнації останнього, виконуючи роль захисного фінішного шару. Хоча й не можна не згадати про дотепну ідею С. І. Берестнева щодо «запечаткування» таким чином кургану (Берестнев 2005, с. 113).

Поховання ямної культури. До кургану 1 були впущені п'ять поховань ямної культури (7—10, 14), влаштовані у ямах з уступами. Згідно з даними стратиграфії, першим впускним до енеолітичного кургану було поховання 7. Послідовність впуску інших поховань не встановлюється. Проте за планіграфією в кургані та обрядовими характеристиками їх можна поділити на дві групи. До першої можна віднести поховання 7 та 10, влаштовані у центральній частині насипу паралельно одне одному. Кістяки у них лежать скорчено на спині, черепами на північ. Проте кістяк у похованні 10 має більшу ступінь скорченості кісток ніж й нетипове для ямної культури положення кісток рук, — сильно скорчені у ліктьових суглобах, кисті на плечових суглобах. У двох інших похованнях (8, 9) — підлітка та дитини, відповідно, — кістяки покладено скорчено на правому боці. Різниця в орієнтації кістяків (східна та південно-східна) залежить, напевне, від їх розташування півколом за стрілкою годинника. Вочевидь, найпізнішим ямним було у кургані поховання 14, влаштоване скорчено на правому боці черепом на схід. У двох похованнях (9, 10) знайдено ліпні глиняні горщики з невисокими вінцями, прикрашені по плечу відбитками зубчастого штамп. У похованнях 10 та 14 знайдено невеличкі вироби з формованої вохри.

У кургані 2 виявлено три ямні поховання: два (20, 22) — це перші впускні до енеолітичних курганів, і поховання 19 впущене згодом до північно-західного кургану. Усі вони влаштовані у ямах з уступом. У похованнях 19, 20 кістяки лежали

скорчено на правому боці, у похованні 22 кістки розміщувалися поза анатомічним порядком, хоча простежується спроба надати їм скорченої пози (на спині?). Усі три поховання мають північно-східну орієнтацію. Інвентар, виявлений у перших впускних похованнях (20, 22), представлений крем'яними вістрями дротиків. У похованні 22 знайдено також і уламок кам'яного знаряддя.

За сукупністю головних обрядових ознак скорчені на спині поховання у північній орієнтації (поховання 7, 10 кургану 1) можуть бути зараховані до другого—третього стратиграфічних горизонтів. Тоді як усі інші — скорчені на боці «з нестійкою орієнтацією», — представляють найпізніший горизонт ямної культури Присамар'я (Ковальова 1984, с. 73—77). Сказаному не протирічить поховальний інвентар. Округлодонні посудини з короткими вінцями, прикрашені по плічках відбитками зубчастого штамп, трапляються винятково у похованнях третього стратиграфічного горизонту, так само як і однотипні підромбічні вістря дротиків, виготовлені у техніці двобічної пласкої ретуші (Ковалева 1984, с. 86—90).

Привертає увагу послідовність влаштування ямних поховань з огляду на вік небіжчика. В обох курганах першими впускними ямними були поховання дорослих індивідів. Згодом у північних секторах курганів влаштовували поховання дітей та підлітків. Датування ямних поховань з курганів 1 і 2 біля с. Соколове, зважаючи на особливості поховального обряду й інвентарю та існуючі ¹⁴С дати (Тесленко, Кайзер, Шалобудов 2023, с. 172—174), пропонується у межах другої чверті — середини III тис. до н. е.

Поховання катакомбної культури виявлені в обох курганах. Два — у кургані 1, чотири — у кургані 2. Усі шість влаштовані у катакомбах з круглими в плані вхідними шахтами та овальними («квасолеподібними») камерами, що вважається досить пізньою ознакою.

У кургані 1 обидва поховання розташовувалися у північному секторі; кістяки у них лежали скорчено на правому боці. Відсутність інвентарю утруднює культурну належність цих поховань. Згідно з І. Ф. Ковальновою, подібні поховання належать до третьої обрядової групи й репрезентують найпізніший стратиграфічний горизонт катакомбних старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалева 1983, с. 22). У Пооріллі у подібних похованнях знаходили импортні посудини з ареалу східно-маницької катакомбної культури (Ковалева 1983, с. 37—39). Пізніше такі комплекси було відкрито й у Середньому Присамар'ї (Марина, Феценко 1989).

Два поховання (10, 21) у кургані 2 було влаштовано у північно-східних секторах раніших курганів, ще два (23, 24) планіграфічно тяжіють до міжкурганного простору. З огляду на випростану позу кістяків, поховання 10, 23, 24 можна віднести до інгульської катакомбної культури, чому не протирічить і поховальний інвентар. У похованні 21 кістки небіжчика роз-

мішувалися поза анатомічним порядком, але за конструкцією могильної споруди воно не відрізняється від інших катакомб кургану.

Булава з поховання 23 кургану 2 належить до типу грушоподібних сплюснених і є провідним типом булав, знайдених у катакомбних похованнях Орільсько-Самарського межиріччя (Ковалева 1983, с. 42). Подібні булави знаходять у похованнях донецької та інгульської катакомбних культур (Клочко 1996, с. 75, 79—80; Klochko 2001, р. 104, 116). Найближчою аналогією булави з Соколове є знахідка з інгульського поховання 11 кургану 9 групи III біля с. Богданівка у Середньому Присамар'ї (Марина, Ромашко, Северин 1995, с. 46—48, рис. 4: 4). Зафіксований спосіб кріплення руків'я має аналогії у Пооріллі. У інгульському похованні 1 кургану 4 біля с. Колпаківка поруч із правою плечовою кісткою лежала грушоподібна булава, руків'я якою було обрізано по верхньому краю та «...мало у торцевій частині бронзову прикрасу у вигляді прямокутних скобок, вбитих у дерево» (Марина, Ковалева, Ромашко 1982, с. 10, рис. 2: 21).

Нещодавно ще одну подібну булаву з ідентичним кріпленням руків'я було знайдено на Вінничині у похованні 4 кургану 1 біля с. Придністрянське (Klochko et al. 2015, р. 186—189, fig. 9—10). Автори розглядають знахідку як свідчення контактів місцевого «катакомбного» населення з носіями інгульської та донецької катакомбних культур (Klochko et al. 2015, р. 237).

У похованнях 10 та 24 кургану 2 знайдено вироби з металу. У першому — листоподібний черешковий ніж з вузьким лезом, у другому — по суті, залишки ножа з виділеним «перехватом» леза та широким черешком. Зазвичай подібні ножі мають значну довжину та складну будову леза. Останнє знаряддя, вочевидь, спрацьоване під час тривалої експлуатації й не раз доводилося, на користь чого свідчать сліди кування на робочих поверхнях. Ніж з поховання 10 належить до 4 групи ножів, за С. М. Кореневським, знаряддя з поховання 24 — до 2 групи «суто катакомбних» ножів (Кореневский 1978, с. 36—44). Серед катакомбних старожитностей Орільсько-Самарського межиріччя єдиний випадок знахідки ножа 2 групи пов'язаний із похованням 3 кургану 4 біля с. Вербки у Середньому Присамар'ї (Фещенко 1992, с. 86—88, рис. 1: 3). Причому, як зазначає Є. Л. Фещенко, клинок має ребро, що наближає виріб до ножів з бахмутської та східно-маницької культур (1992, с. 88). Час побутування ножів 2 та 4 груп визначається досить широко. Він охоплює увесь період катакомбної культури й навіть посткатакомбний час (Кореневский 1978, с. 46).

Схожих висновків дійшла Л. А. Черних. Ніж із поховання 10 залучений нею до групи III. 2, а — листоподібних із заокругленими плічками та максимальною шириною леза у нижній половині клинка (Черных 2011, с. 33). Зібрані авторкою аналогії цьому виробу походять із пізньокатакомбних поховань маницького кола та інгульської

культури (Черных 2011, с. 37). Відповідно, ніж із поховання 24 належить до групи IX.3 — з коротким клинком широким пропорцій з короткою передлезовою частиною клинка (Черных 2011, с. 61). Він також має аналогії у пізньокатакомбних пам'ятках бахмутського типу та інгульських похованнях, й є, на думку дослідниці, привезеним зі сходу (Черных 2011, с. 61, 68).

Цікавим є спостереження Є. І. Гака щодо регресу катакомбних традицій металообробки під час розпаду блоку катакомбних культур, коли зникають чи деградує катакомбні типи ножів, а провідною формою стає листоподібна (Гак 2016, с. 78).

Таким чином, катакомбні поховання курганів 1 і 2 біля с. Соколове можуть бути зараховані до пізнього етапу культур катакомбного блоку. У відносній хронології східно-маницькі та інгульські комплекси розглядаються як явища одного порядку (Kaiser 2019, S. 61, Tab. 3). Абсолютна хронологія визначається другою половиною — кінцем III тис. до н. е. (Кайзер 2011 та ін.). Катакомбні поховання кургану 2 супроводжувалися знахідками престижних категорій інвентарю. Принаймні до наших розкопок в Орільсько-Самарському межиріччі на кілька сотень катакомбних поховань було відомо лише три знахідки бронзових ножів та сім — булав. На парадоксальність цієї ситуації уже звертав увагу Є. Л. Фещенко (1992, с. 86). Ще однією неординарною рисою катакомбного поховального обряду є спорудження кургану або добудов до існуючих курганів. Саме з похованнями 23, 24 пов'язане поєднання у кургані 2 двох більш ранніх курганів в єдиний, т. зв. «довгий». Схожий випадок уже фіксували І. Ф. Ковальова та З. П. Маріна у кургані 2 курганної групи VI біля с. Соколове на протилежному березі р. Татарки у 1979 р. Два кургани доби енеоліту та доби ранньої бронзи були об'єднані в єдиний курган, щоправда, звичайною, круглою в плані форми, добудовою, пов'язаною з влаштуванням катакомбного поховання 1, камера якого була спрямована у центр міжкурганного простору (Ковалева, Марина 1980, с. 10, рис. 5: 11).

Єдине безінвентарне **поховання бабинської культури** влаштоване у ямі з підбоям скорчено на правому боці у південно-західній орієнтації.

Поховання зрубної культури в обох курганах демонструють подібність поховального обряду та супровідного інвентарю. Вони влаштовані у простих ґрунтових ямах у товщі кургану в скорченій на правому або лівому боці позі з орієнтацією на схід — північний схід. У кургані 2 зрубні поховання утворюють ряд уздовж довгої вісі кургану. В інвентарі представлені посудини трьох типів: реберчасті миски, горщики та банки. Сталість поховального обряду та близькість кераміки дозволяють припускати, що померлі належали до однієї групи населення. Найвність на кераміці декору у вигляді розсічених пружків попід вінцями посудин, разом з іншими ознака-

ми поховального обряду дозволяють зарахувати зрубні поховання до другого етапу Бережнівсько-Маївської зрубно-культури.

До проблеми появи «довгих» могил доби бронзи. Історія дослідження проблеми «довгих» могил бронзової доби Північного Причорномор'я та Надазов'я охоплює майже півстоліття, починаючи від першої невеликої роботи В. В. Отроценка (1976). Історіографію питання детально розглянув Р. О. Литвиненко у спеціальній статті (2010), що дозволяє уникнути зайвих повторів в аналізі джерел та літератури.

Початково В. В. Отроченко в основу виділення поклав принцип «поліцентричності». Кургани видовжені в один бік від вершини (з порушеною «концентричністю») він виділив у першу групу, їх пропорції наближалися до 1 : 1,5. Кургани з двома та більше верхівками («поліцентричні») було об'єднано у другій групі. Третю групу представляли кургани з початковими видовженими пропорціями (Отроченко 1976, с. 17).

Під «довгими могилами» І. Ф. Ковальова запропонувала розуміти кургани, співвідношення ширини до довжини яких становить 1 : 3 (Ковалева 1988, с. 20). Пізніше В. В. Циміданов висловив думку, що для «довгих» курганів з однією верхівкою це співвідношення має складати 1 : 2 та більше (тип А). Пропорції для курганів з кількома вершинами він не оговорював (Циміданов 2000, с. 21).

Р. О. Литвиненко поставив за мету визначити особливості «початкового етапу створення довгих могил, як суто нового явища в курганному будівництві доби бронзи, пов'язаного з носіями традицій культурного кола *Бабине*» (Литвиненко 2010, с. 31). Слідом за І. Ф. Ковальовою (Ковалева 1988, с. 21), що виділила два варіанти спорудження довгих курганів КБК, великий за обсягом масив джерел був розподілений дослідником на кургани з подовжувачами та з'єднуючими «досипками» (Литвиненко 2010, с. 32). Автор дійшов аргументованих висновків щодо хронологічного пріоритету носіїв Дніпро-Донської бабинської культури (далі — ДДБК) в інноваціях будівництва «довгих могил», підкреслюючи, що ДДБК є також і «найдавнішим утворенням бабинських регіональних груп». Зазначається, «що найбільша активність у справі курганного будівництва припадає на початкову фазу культурогенези ДДБК» (Литвиненко 2010, с. 45). Р. О. Литвиненко наголосив на спадкоємності у курганному будівництві між ДДБК та Бережнівсько-Маївською зрубною культурою (далі — БЗМК). Ще одне цікаве припущення стосується щільного розташування первинних насипів «бабинцями» як передумови подальшого їх поєднання у «довгі могили» (Литвиненко 2010, с. 47). Висновки, яких дійшов Р. О. Литвиненко на значній кількості опрацьованого матеріалу, частково підтвердили спостереження І. Ф. Ковальової. Причини появи «довгих могил» вона закликала шукати в ідеологічних уявленнях давнього населення, зокрема у формуванні етнічної

самосвідомості, що змушувала шукати зв'язок із поколіннями пращурів (Ковалева 1988, с. 32—33). Р. О. Литвиненко також подібні зрушення у курганному будівництві пов'язує «з релігійно-ідеологічними трансформаціями..., які матеріалізувалися через нові форми й архітектурні рішення» (Литвиненко 2010, с. 48).

Публікуючи власну статтю, Р. О. Литвиненко передбачав якщо не початок імовірної дискусії на окреслену тему, то принаймні порівняння результатів досліджень (Литвиненко 2010, с. 30), з огляду на появу ще однієї роботи, присвяченої «довгим могилам» бабинської спільноти (Макаревич 2009). Проте дискусії не вийшло через різні «вагові категорії» дослідників, що проявилось як у кількості залучених джерел та літератури, розуміння матеріалу і назагал в обсягах статей.

Пізніше, А. В. Макаревич почав пошуки подібних конструкцій у матеріалах IV—III тис. до н. е. (Макаревич 2010). Узявши за основу три групи «довгих могил», виділених В. В. Отроченко (1976), дослідник на прикладі 12 курганів спробував знайти витоки цього феномену в енеоліті — бронзовому віці.

Наведені у публікації плани курганів без стратиграфічних розрізів недостатньо ілюструють думки автора. Найдавніший курган А у кургані «Соколовський» біля м. Пологи, дійсно, за свідченням З. Х. Попандопуло, «читався у плані як видовжений овал», й ямне поховання 9 було влаштоване «у просторі між двома курганами», споруджена над ним досипка III перекрыла обидва кургани А та Б (Попандопуло 1991, с. 66, рис. 1: 1). Проте про «поліцентричну споруду», що утворилася унаслідок останньої (Макаревич 2010, с. 59), немає жодної згадки у тексті автора розкопок. Не простежується вона й у профілях бровок. Так само ніякої «поліцентричної споруди» не утворював насип IV, зведений над похованням 23 кургану 29 (А. В. Макаревич помилився з номером кургану) біля с. Шевченко (Шахтар). Як у першій, так і наступній публікації, автор розкопок Л. А. Черних пише про круглий у плані насип з пласкою верхівкою, що поглинув енеолітичні кургани (Полін та ін. 2004, с. 260; Черних, Дараган 2014, с. 83—84, рис. 85—88, 122). Ці кургани, разом зі згаданими А. В. Макаревичем курганами біля м. Оріхів (Govedarica et al. 2006) та біля с. Боровковки (Ковалева, Шалобудов 1992), репрезентують практику будівництва «ямним» населенням над влаштованим у міжкурганному просторі похованням звичайної для них архітектурної споруди, що перекрывала обидва попередні кургани. Перелік таких випадків можна подовжити, наприклад, за рахунок розкопаного І. Ф. Ковальовою у 2002 р. кургану біля с. Спаське (Ковальова 2007).

Ще одна модель побудови курганів доби ранньої бронзи інтерпретується А. В. Макаревичем як «зародження традиції зведення видовжених курганних споруд I типу» (Макаревич 2010, с. 62). Проте у кургані 3 групи I біля с. Миколаївка, влаштоване біля схилу енеолітичного кургану

поховання 7 та пов'язана з ним добудова не змінила круглої в плані форми насипу. Їй подальші поховання ямної культури супроводжувалися цілком круглими в плані добудовами (Маріна, Ромашко 1999, с. 38—39, рис. 1: 6). У кургані 4 «Гола могила» групи II біля с. Кисличувата діаметр первинного кургану становив 16—16,5 м, що аж ніяк *«не тяжів у плані до овального»* (Макаревич 2010, с. 64). І навіть добудова до нього, пов'язана з похованням 3, що збільшила висоту кургану до 2,9 м і діаметри до 26 × 22 м (Ковальова, Шалобудов, Тесленко 1999, с. 15—16), ніяким чином не наблизила його пропорції до «довгих могил». Подібні добудови, інколи не раз, що зазвичай «нарошують» курган від центру, не змінюючи при цьому круглої в плані форми споруди, у цілому властиві для курганного будівництва ямної культури (Пропашне, к. 1, Червонокам'яне, к. 1, Зелений Гай, к. 3; Ковалева, Шалобудов, Тесленко 1998; Ковалева і др. 2003, с. 33).

Нарешті, ще три кургани з розкопок О. Г. Шапошникової потрапили до зведення А. В. Макаревича, вочевидь, через дещо видовжені форми, що мали на момент розкопок. Курган 1 біля с. Новошмидтівка мав висоту 4,5 м та трохи видовжену форму 60 × 50 м. Проте первинний курган, зведений над ямним похованням 19, мав цілком звичні розміри — висоту 3,5 м і діаметр 38—40 м. Єдина добудова була пов'язана з влаштуванням поховання 2 (Шапошникова і др. 1974, с. 102—103, табл. 55—56). Трохи видовжені пропорції, що знов-таки не відповідають параметрам «довгих могил», курган міг набути під впливом природних та антропогенних факторів. Те саме стосується й кургану 11 біля с. Яблуня, що мав на момент розкопок діаметри: схід—захід 44 м, північ—південь 34 м. У звіті лише зазначено, що первинний курган, споруджений над ямним похованням 8, мав діаметр північ—південь 18 м, а наступна добудова — 26 м по тій же осі (Шапошникова і др. 1974, с. 306). Оскільки малюнків плану та перетину цього кургану в альбомі ілюстрацій немає, геть не зрозуміло з чого робиться висновок про повторення архітекτονіки (Макаревич 2010, с. 65). У випадку з курганом 10 групи II біля м. Нова Одеса ситуація трохи складніша. Зокрема, від 4 кургану цієї групи у тексті звіту йде прив'язка до с. Новогригорівка, хоча в альбомі ілюстрацій продовжується позначення Нова Одеса. Курган на момент розкопок мав висоту 3 м та діаметр 40 × 50 м. Розміри первинного кургану, спорудженого над ямним похованням 5, не наводяться, лише зазначається, що він *«мав у плані видовжену форму уздовж лінії північний схід — південний захід»*. Для добудови (Н II) над першим впускним ямним похованням 4 наводиться лише діаметр — 22 м (Шапошникова і др. 1974, с. 92—95). Малюнків плану та перетину кургану в альбомі ілюстрацій, на жаль, немає. Відносити ці кургани до III групи «довгих могил» навряд чи правомірно.

Попри критику реалізації, ідея пошуку архітектурних витоків «довгих могил» в енеоліті —

ранньому бронзовому віці є цікавою. Прикладом найдавнішого «довгого кургану» III групи може бути первинна споруда кургану 3 групи V Кам'янського курганного поля. Складена з сутлинка, вона була оточена кромлехом з дрібного вапняку видовженої форми розміром 12 × 6,5 м. Основним було поховання 5, частково зруйноване пізнішим ямним похованням. У першому було знайдено уламки руків'я ножа усаївського типу (Андросов, Яременко, Мартюшенко 1990, с. 4—5, рис. 1: 1). Пропорції ширини до довжини первинного кургану наближені до 1 : 2. Ю. Я. Рассамакін наводить його як приклад схожого на «довгу могилу» («long Barrow») поховальної споруди (Rassamakin 2011, p. 299, fig. 10).

Цілком слушно А. В. Макаревич залучав до дослідження курган 16 біля с. Кам'янки та курган «Довга могила» групи Чортомлика. У першому в основі розм'яшувалися два кургани, — північно-східний та південно-західний, споруджені, відповідно, над дитячими ямними похованнями 3 та 13 (Шапошникова і др. 1979, с. 48—54, табл. XXVIII—XXIX; XXX: 6; XXXII: 5). Північно-східний курган після впуску ямного поховання 5 добудували. Надалі на північному схилі влаштували ямне поховання 9. Південно-західний курган добудовували два рази. Обидві споруди пов'язані з ямними похованнями 27 та 17, відповідно. Без конструктивних змін у південно-східному секторі цього кургану влаштовано ямне поховання 12. Після зазначених добудов первинних курганів відстань між ними становила 9 м (Шапошникова і др. 1979, с. 49—50). «З'єднувальна досипка», шириною 19 м, пов'язана з похованнями 10 та 16, влаштованими у міжкурганному просторі ближче до південно-західного кургану, тоді як добудова починалася від північно-східного кургану (Шапошникова і др. 1979, с. 50—51). З поверхні валу було влаштовано ямне поховання 26.

Через руйнацію оранкою верхнього відділу кургану зрозуміти, чи були обидва кургани вищими за з'єднувальну добудову неможливо. Проте, згідно з планом, курган набув поліцентричного вигляду (Шапошникова і др. 1979, табл. XXVIII—XXIX). Низка згаданих вище поховань у звіті належала до т. зв. «кемі-обінського» типу, проте від інших ямних вони відрізняються лише кам'яним перекриттям, що не може бути культуроутворюючою ознакою. Автори звіту при кількісній характеристиці поховань не відокремлювали ямні та кемі-обінські (Шапошникова і др. 1979, с. 51).

Ще однією важливою пам'яткою, з огляду на задекларовану тему, є курган «Довга могила» групи Чортомлика (Мозолевський, Пустовалов 1999). Від початку існували три окремих кургани. Перший, південно-західний, з основним енеолітичним похованням 12, мав початкову висоту 0,5 м та діаметр 10,5 × 12,3 м. З ямним похованням 9, що частково зруйнувало основ-

не, пов'язана добудова, яка збільшила розміри споруди до 1,6 м заввишки та $13,5 \times 14$ м у діаметрі. Н III, споруджений над ямним похованням 15, подовжив конструкцію на схід. Тоді як добудова над ямним похованням 14 довела розміри «насипу» до 29,5—33 м у діаметрі та до висоти 4,5 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 119).

Початок спорудження північно-східного кургану відбувався одночасно з улаштуванням основного ямного поховання 11, у результаті останнє було перекрито спорудою 2,85 м заввишки з діаметрі 17—19 м. Одночасно із влаштуванням кам'яної скрині поховання 6 біля її східного схилу споруджувалася добудова до первинного кургану, що мала овальні у плані обриси, діаметром 34—45 м, й типову для ямної архітектури зрізано-конічну конструкцію висотою 4,5 м та діаметром верхнього майданчика 6—6,5 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 119—121, мал. 1—3).

Імовірно, існував ще один невеличкий курган поміж цими двома, вочевидь, збудований над ямним похованням 8. Проте його існування погано відображено у наведених у публікації стратиграфічних розрізах. Він був або зруйнований, або просто перекритий «з'єднувальною досипкою», пов'язаною з влаштуванням ямного поховання 10 у південно-західній частині північно-східного кургану. Одночасно з роботами з облаштування цього поховання, почалося нарощування «назустріч» обох великих курганів, унаслідок чого відстань між ними зменшилася до 7 м. На завершення поховального ритуалу був оформлений з'єднувальний вал висотою 5,5 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 121). Важко сказати, який вигляд набула збудована конструкція, адже з'єднувальний вал, згідно з текстом, був вищим за обидва кургани. На плані курган має чітку овальну форму, у профілях видно пониження валу над похованням 10, тоді як верхівки обох попередніх курганів зрізані (Мозолевський, Пустовалов 1999, мал. 1—2). Щоправда, зазначається, що улоговина з'єднувального валу була закрита після влаштування поховання 3 — кенотафу бабинської культури (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 121).

Висновки. Таким чином, ми маємо поки ледь не єдиний випадок початкового зведення «довгого кургану» за часів енеоліту (Кам'янка, V, к. 3). А також поодинокі випадки спорудження «з'єднувальної досипки» з утворення «довгої могили» у ямний, точніше «пізньоямний» час (Кам'янка, к. 16; «Довга могила» групи Чортотлика), та на пізньому етапі катакомбної культури (Соколове, к. 2).

Монументальність культових споруд як продукт колективних зусиль з перетворення оточуючого ландшафту, найімовірніше, мала на меті візуально підкреслювати дихотомію «ми—вони», протягом існування усіх «курганних»

культур. В енеоліті це втілювалося у будівництві курганів з використанням різних матеріалів та технік. У ямний час з певною уніфікацією будівельних технологій й агресивним збільшенням обсягів курганного будівництва ця дихотомія утілювалася в широке розповсюдження практики влаштування власних поховань у центрі енеолітичних курганів, попри руйнацію попередніх могил. На місці енеолітичних курганів зводилися «ямні» споруди. Інколи поглинаючи одразу два більш ранніх кургани. Протиставлення «ми—вони» не обов'язково мало на меті підкреслити перевагу над попередниками чи продемонструвати власну силу сусідам, чи більше, ворогам. Монументальність, як наслідок колективних дій, напевне приводила до трансформації цієї дихотомії на внутрішньому рівні: «еліта — не еліта». Що яскравішим було монументальне архітектурне рішення, то потужніше у ньому грали усіма барвами ці протиставлення. Тому я схильний пов'язувати виникнення нових архітектурних рішень у курганному будівництві з насамперед соціальними факторами, й лише потім, ідеологічними.

Виникнення «довгих могил» як архітектурного феномену, напевне, могло бути можливим лише у ямному середовищі, на «верхівці» розвитку різноманіття практик їх курганного будівництва за доби ранньої бронзи. Проте ця форма з якихось причин не набула розповсюдження у «ямний» час.

Але саме цю рідкісну архітектурну форму обрало «бабинське» населення ДДБК — найдавніше утворення цього культурного кола, на своїх ранніх етапах розвитку задля екстраполяції власних послань. Й тут немає проблеми з трансфером архітектурної ідеї через століття. Бабинські поховання дослідженні в усіх, поки трьох, «довгих могилах» ямного і катакомбного часу. Залучений до вибірки Р. О. Литвиненком курган 2 групи III біля с. Соколове, що мав подовжуючу досипку над бабинським похованням 12 (Литвиненко 2010, с. 33—34), розташовувався на відстані прямого візуального контакту з «довгим курганом» Соколове 2, розглянутим вище.

У завершеному архітектурному виразі «довга могила» як феномен монументальної культової архітектури має яскраві морфологічні та естетичні особливості, за збереження у цілому своєї основної функції — «поховальної споруди». Вони мали бути вписаними і чітко виділятися в навколишньому ландшафті «концентричних» насипів.

Можливо, й будівництво скіфами царських курганів біля «довгих могил» (наприклад: Полин, Алексеев 2018, с. 28) пояснюється тим самим прагненням демонстрації візуальної відмінності перших від монументальних культових споруд усіх попередніх часів.

Подяки. Автор дякує Андрію Андросову за допомогу у підготовці ілюстрацій та Олександрі Симоненку за редагування англійського резюме.

ЛІТЕРАТУРА

- Андросов, А. В., Яременко, И. И., Мартюшенко, Д. В. 1990. Курганы эпохи энеолита — бронзового века Каменского поля. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследование по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1991, с. 4-22.
- Андросов, А. В., Марина, З. П., Завгородний, Д. И. Энеолитический курган у села Богуслав в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, 1991, с. 4-19.
- Берестнев, С. И. 2005. К проблеме курганов и курганной стратиграфии. *Древности*, 6, с. 97-115.
- Гак, Е. И. 2016. Этапы трансформаций в металлопроизводстве среднего бронзового века на территории Степного Предкавказья и юго-востока Русской равнины. В: Алексин, В. А. (ред.). *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур в энеолите и бронзовом веке (V—II тыс. до н. э.). Круглый стол, посвященный 80-летию со дня рождения С. Н. Братченко (Санкт-Петербург, 14—15 ноября 2016 г.)*. Санкт-Петербург, с. 74-79.
- Дергачев, В. А. 2024. *Памятники постмариупольской (квитянской) культуры Карпато-Подунавья*. Кишинэу.
- Кайзер, Э. 2011. Проблемы абсолютного датирования катакомбной культуры Северного Причерноморья. *Краткие сообщения института археологии РАН*, 225, с. 15-27.
- Клочко, В. І. 1996. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.)*. Київ: АртЕк.
- Ковалева, И. Ф. 1978. Погребения животилковского типа в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 46-54.
- Ковалева, И. Ф. 1979. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 61-79.
- Ковалева, И. Ф. 1983. *Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины)*. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковалева, И. Ф. 1984. *Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке*. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковалева, И. Ф. 1985. Курган у с. Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья. *Проблемы археологии Поднепровья*, 2, с. 40-54.
- Ковалева, И. Ф. 1988. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы*. Днепропетровск: ДГУ, с. 20-33.
- Ковальова, І. Ф. 2007. Розкопки курганної групи біля с. Спаське. *Вісник Дніпропетровського університету*, 15: Історія та археологія, 6, с. 175-185.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П. 1980. Раскопки курганов эпохи бронзы в Нижнем Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганы Степного Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 4-17.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н. 1992. Курган эпохи бронзы у с. Боровковка. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 105-114.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Тесленко, Д. Л. 1998. Исследование курганов в Степном Правобережье Днепра. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 4-18.
- Ковалева, И. Ф., Шалобудов, В. Н., Тесленко, Д. Л. 1999. Дослідження курганів доби поблизу с. Кисличувата. У: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 4-35.
- Ковалева, И. Ф., Марина, З. П., Ромашко, В. А., Тесленко, Д. Л., Шалобудов, В. Н., Векленко, В. А. 2003. *Курганы энеолита-бронзы в Криворожском течении Ингульца*. Днепропетровск: ДНУ.
- Кореневский, С. Н. 1978. О металлических ножах ямной, полтавкинской и катакомбной культур. *Советская археология*, 2, с. 33-48.
- Литвиненко, Р. О. 2010. До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я. *Донецький археологічний збірник. 2009—2010*, 13/14, с. 30-66.
- Макаревич, А. В. 2009. Довгі могили бабинської спільноти. *Матеріал*, 36: Археологічні студії, с. 27-33.
- Макаревич, А. В. 2010. До питання про походження довгих могил (III—IV тис. до н. е.). *Археологія*, 3, с. 57-68.
- Марина, З. П. 1978. Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 55-69.
- Марина, З. П., Ковалева, И. Ф., Ромашко, В. А. 1982. Курганы эпохи бронзы у с. Колпаковка-Бузовка. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск: ДГУ, с. 4-18.
- Марина, З. П., Фещенко, Е. Л. 1989. Новые погребения маньчжского типа в Днепровском Левобережье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 50-61.
- Марина, З. П., Ромашко, В. А., Северин А. Б. 1995. Курган эпохи бронзы у с. Богдановка в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 35-63.
- Марина, З. П., Ромашко, В. А. 1999. Курганы доби бронзи біля с. Миколаївка на р. Самарі. В: Ковальова, І. Ф. (ред.). *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: ДДУ, с. 35-51.
- Мозолевський, Б. М., Пустовалов, С. Ж. 1999. Курган «Довга могила» з групи Чортомлика. *Культурологічні студії*, 2, с. 116-140.
- Отрошенко, В. В. 1976. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья. *Открытия молодых археологов Украины*, 1, с. 16-18.
- Полин, С. В., Черных, Л. А., Куприй, С. А., Дараган, М. А. 2004. Курганы эпохи энеолита—бронзы у г. Орджоникидзе. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 257-263.
- Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Курганы Украины, 6. Киев; Берлин: О. Філюк.
- Попандопуло, З. Х. 1991. Курган «Соколовский» у города Пологи. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, II, с. 66-76.
- Рассамакин, Ю. Я. 2013. Похоронения квитянской культуры в контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.
- Тесленко, Д. Л. 2007. Курган эпохи бронзы у с. Новотроицкое в Среднем Присамарье. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 364-371.
- Тесленко, Д. Л., Кайзер, Е., Шалобудов, В. Н. 2023. Курганы Присамар'я: досвід міждисциплінарних досліджень. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 146-177.
- Фещенко, Е. Л. 1992. Изделия из металла в катакомбных погребениях Днепровского Предстепья. В:

Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с.84-101.

Фещенко, Е. Л. Исследование кургана эпохи бронзы у с. Николаевка в Присамарье *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 401-405.

Цимиданов, В. В. 2000. Длинные курганы Донецчины. В: Усачук, А. Н. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 20-21.

Черных, Л. А. 2011. Бронзовые ножи из памятников катакомбной КИО Украины (классификация по выборке предметов — предварительные итоги). В: *Проблеми гірничої археології (матеріали VIII-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару)*. (с. Новозаваніка Попаснянського району Луганської області, 15—16 липня 2009 р.). Алчевськ: ДонДТУ, с. 23-79

Черных, Л. А., Дараган, М. Н. 2014. *Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Солонной, Чертомлыка*. Курганы Украины, 6. Киев; Берлин: О. Філюк.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балущин, А. М., Гребенников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П., Рычков, Н. А. 1974. *Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1974 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1974/12.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Гребенников, Ю. С., Балущин, Довженко, Н. Д., Елисеев, В. Ф., А. М., Ключинцев, В. Н., Ребедайло, Г. П. 1979. *Отчет о работе Ингульской археологической экспедиции за 1978 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1978/11.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju. Ja., Samar, V. A. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. *Eurasia Antiqua*, 12, S. 63-112.

Kaiser, E. 2019. *Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum*. Berlin Studies of the Ancient World, 37. Berlin.

Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000—700 BC*. Baltic Pontic Studies, 10. Poznan.

Klochko, V. I., Kosko, A., Potupchik, M. V., Wlodarczak, P., Zurkiewicz, D., Ivanova, S. V. 2015. Tripolye (Gordinesti Group), Yamnaya and Catacomb Culture Cemeteries, Prydnistrianske, Site 1, Yampil Region, Vinnitsa Oblast: An Archaeometric and Chronometric Descriptions and a Taxonomic and Topogenetic Discussion. *Baltic-Pontic Studies*, 20, p. 177-249.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: Muller-Celka, S. (ed.): *Ancestral Landscapes*. TMO 61, Maison de l'Orient et la Mediterranee. Lyon, p. 293-306.

REFERENCES

Androsov, A. V., Yaremenko, I. I., Martyushchenko, D. V. 1990. Kurgany epokhi eneolita — bronzovogo veka Kamenskogo polya. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovanie po arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, 1991, s. 4-22.

Androsov, A. V., Marina, Z. P., Zavgorodniy, D. I. 1991. Eneoliticheskiy kurgan u sela Boguslav v Prissamar'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-19.

Berestnev, S. I. 2005. K probleme kurganov i kurgannoy stratigrafii. *Drevnosti*, 6, s. 97-115.

Gak, E. I. 2016. Etapy transformatsiy v metalloproduktstve srednego bronzovogo veka na territorii Stepnogo Predkavkaz'ya i yugo-vostoka Russkoy ravniny. In: Alekshin,

V. A. (ed.). *Vneshnie i vnutrennie svyazi stepnykh (skotovodcheskikh) kul'tur v eneolite i bronzovom veke (V—II tys. do n. e.)*. *Kruglyy stol, posvyashchenny 80-letiyu so dnya rozhdeniya S. N. Bratchenko (Sankt-Peterburg, 14—15 noyabrya 2016 g.)*. Sankt-Peterburg, s. 74-79.

Dergachev, V. A. 2024. *Pamyatniki postmariupol'skoy (kvi-tyanskoy) kul'tury Karpat-Podunav'ya*. Kishineu.

Kaiser, E. 2011. Problemy absolyutnogo datirovaniya katakombnoy kul'tury Severnogo Prichernomor'ya. *Kratkiye soobshcheniya Instituta archeologii RAN*, 225, s. 15-27.

Klochko, V. I. 1996. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davn'oho naselennia Ukrainy (5000—900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.

Kovaleva, I. F. 1978. Pogrebeniya zhivotilovskogo tipa v Prissamar'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 46-54.

Kovaleva, I. F. 1979. Vytynutye pogrebeniya Dneprovskogo areala Volgo-Dneprovskoy kul'turno-istoricheskoy obshchnosti epokhi eneolita. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 61-79.

Kovaleva, I. F. 1983. *Pogrebal'nyy obryad i ideologiya rannikh skotovodov (po materialam kul'tur bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy)*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 1984. *Sever Stepnogo Podneprov'ya v eneolite — bronzovom veke*. Dnepropetrovsk: DGU.

Kovaleva, I. F. 1985. Kurgan u s. Verbki i drugie eneoliticheskie pamyatniki Prissamar'ya. *Problemy arkheologii Podneprov'ya*, 2, s. 40-54.

Kovaleva, I. F. 1988. Kul'turnye kompleksy tak nazyvaemykh dlinnykh kurganov epokhi bronzy. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Arkheologicheskie pamyatniki Podneprov'ya v sisteme drevnostey Vostochnoy Evropy*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 20-33.

Koval'ova, I. F. 2007. Rozkopky kurgannoy grupy bilya s. Spas'ke. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu*, 15: Istoriiya ta arheolohiya, 6, s. 175-185.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P. 1980. Raskopki kurganov epokhi bronzy v Nizhnem Prissamar'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgany Stepnogo Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-17.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N. 1992. Kurgan epokhi bronzy u s. Borovkovka. *Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, III, s. 105-114.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Teslenko, D. L. 1998. Issledovanie kurganov v Stepnom Pravoberezh'e Dnepra. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DDU, s. 4-18.

Kovaleva, I. F., Shalobudov, V. N., Teslenko, D. L. 1999. Doslidzhennia kurhaniv doby poblyzu s. Kyslychuvata. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DDU, s. 4-35.

Kovaleva, I. F., Marina, Z. P., Romashko, V. A., Teslenko, D. L., Shalobudov, V. N., Veklenko, V. A. 2003. *Kurgany eneolita-bronzy v Krivorozhskom techenii Ingultsa*. Dnepropetrovsk: DNU.

Korenevskiy, S. N. 1978. O metallicheskih nozhakh yamnoy, poltavkinskoy i katakombnoy kultur. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 33-48.

Litvinenko, R. O. 2010. Do vitokiv arkhitektury dovhykh mohyl Nadchornomor'ya. *Donetskyi arheolohichnyi zbirnyk 2009—2010*, 13—14, s. 30-66.

Makarevych, A. V. 2009. Dovhi mohyly babynskoyi spil'noty. *Maristerium*, 36: Arkheolohichni studiyyi, s. 27-33.

Makarevych, A. V. 2010. Do pytannya pro pokhodzhennya dovhykh mohyl (III—IV tys. do n. e.). *Arkheolohiya*, 3, s. 57-68.

Marina, Z. P. 1978. Periodizatsiya i khronologiya pogrebeniy yamnoy kultury v mezhdurech'ye Orel i Samary. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 55-69.

Marina, Z. P., Kovaleva, I. F., Romashko, V. A. 1982. Kurgany epokhi bronzy u s. Kolpakovka-Buzovka. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 4-18.

Marina, Z. P., Feshchenko, E. L. 1989. Novye pogrebeniya manychskogo tipa v Dneprovskom Levoberezh'ye. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 50-61.

Marina, Z. P., Romashko, V. A., Severin, A. B. 1995. Kurgan epokhi bronzы u s. Bogdanovka v Prissamar'ye. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 35-63.

Marina, Z. P., Romashko, V. A. 1999. Kurgany doby bronzы bilia s. Mykolaivka na r. Samari. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheolohiyi Podnipro'v'ya*. Dnipropetrovsk: DDU, s. 35-51.

Mozolevskiy, B. M., Pustovalov, S. Zh. 1999. Kurgan «Dovha mohyla» z hrupy Chortomlyka. *Kulturolohichni studiyi*, 2, s. 116-140.

Otroshchenko, V. V. 1976. Konstruktivnye osobennosti dlinnykh kurganov Nizhnego Podneprov'ya. *Otkrytiya molydykh arkheologov Ukrainy*, 1, s. 16-18.

Polin, S. V., Chernykh, L. A., Kupriy, S. A., Darahan, M. A. 2004. Kurgany epokhi eneolita—bronzы u g. Ordzhonikidze. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 257-263.

Polin, S. V., Alekseev, A. Yu. 2018. *Skifskiy tsarskiy Aleksandropolskiy kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprov'ye*. Kurgany Ukrainy, 6. Kyiv; Berlin: O. Filiuk.

Popandopulo, Z. Kh. 1991. Kurgan «Sokolovskiy» u goroda Pologi. *Drevnosti Stepnogo Prichernomor'ya i Kryma*, II, s. 66-76.

Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannya kvityanskoyi kultury v konteksti absolyutnoyi khronolohiyi. *Arkheolohiya*, 4, s. 17-41.

Teslenko, D. L. 2007. Kurgan epokhi bronzы u s. Novotroits'ke v Seredn'omu Prissamar'yi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 364-371.

Teslenko, D. L., Kayzer, E., Shalobudov, V. N. 2023. Kurgany Prissamar'ya: dosvid mizhdystsyplinarnykh doslidzhenn'. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (46), s. 146-177.

Feshchenko, E. L. 1992. Izdeliya iz metalla v katakombnykh pogrebeniyakh Dneprovskogo Predstep'ya. In: Kovalova, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprov'ya*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 84-101.

Feshchenko, E. L. 2005. Issledovanie kurgana epokhi bronzы u s. Nikolaevka v Prissamar'ye. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 401-405.

Tsimidanov, V. V. 2000. Dlinniye kurgany Donechchiny. In: Usachuk, A. N. (ed.). *Arkheologiya i drevnyaya arkhitektura Levoberezhnoy Ukrainy i smezhnykh territoriy*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, s. 20-21.

Chernykh, L. A. 2011. Bronzovye nozhi iz pamyatnikov katakombnoy KIO Ukrainy (klassifikatsiya po vyborke predmetov — predvaritel'nye itogi). In: *Problemy hirnychoyi arkheolohiyi (materialy VIII-ho mizhnarodnoho Kartamys'koho pol'ovoho arkheolohichnoho seminaru)* (s. Novozvanivka Popasnyans'koho rayonu Luhans'koyi oblasti, 15—16 lypnya 2009 r.). Alchevsk: DonDTU, s. 23-79.

Chernykh, L. A., Darahan, M. N. 2014. *Kurgany epokhi eneolita-bronzы mezhdurech'ya Bazavluka, Solenoy, Chertomlyka*. Kurgany Ukrainy, 6. Kyiv; Berlin: O. Filiuk.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Yu. S., Klyushintsev, V. N., Rebedaylo, G. P., Rychkov, N. A. 1974. *Otchet o rabote Ingul'skoy ekspeditsii v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/12.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Grebennikov, Yu. S., Balushkin, Dovzhenko, N. D., Eliseev, V. F., A. M., Klyushintsev, V. N., Rebedaylo, G. P. 1979. *Otchet o rabote Ingul'skoy arkheologicheskoy ekspeditsii za 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/11.

Govedarica, B., Kaiser, E., Rassamakin, Ju. Ja., Samar, V. A. 2006. Der Grabhügel «Tarasova Mogila» bei der Stadt Orechov. *Eurasia Antiqua*, 12, s. 63-112.

Kaiser, E. 2019. *Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum*. Berlin Studies of the Ancient World, 37. Berlin.

Klochko, V. I. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000—700 BC*. Baltic-Pontic Studies, 10. Poznan.

Klochko, V. I., Kosko, A., Potupchik, M. V., Wlodarczak, P., Zurkiewicz, D., Ivanova, S. V. 2015. Tripolye (Gordinesti Group), Yamnaya and Catacomb Culture Cemeteries, Prydnistrianske, Site 1, Yampil Region, Vinnitsa Oblast: An Archaeometric and Chronometric Descriptions and a Taxonomic and Topogenetic Discussion. *Baltic-Pontic Studies*, 20, p. 177-249.

Rassamakin, Ju. Ja. 2004. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz: Philipp von Zabern.

Rassamakin, Y. Y. 2011. Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe: From the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture. In: Muller-Celka, S. (ed.): *Ancestral Landscapes*. TMO 61, Maison de l'Orient et la Méditerranée. Lyon, p. 293-306.

D. Teslenko

BARROWS NEAR SOKOLOVE VILLAGE IN THE LOWER SAMARA REGION: THE ISSUE OF THE EMERGENCE OF «LONG BARROWS» IN THE BRONZE AGE

Two barrows near Sokolove village of Dnipropetrovsk region in the lower reaches of the Samara River were excavated in 2008. In the Barrow 1 fourteen burials were discovered. Two of them, graves 6 and 13, belonged to the Copper Age. The initial mound was constructed over these burials. The next grave 7 of the Yamna culture was inserted into the mound after which it was enlarged. The final phase of mound construction may be associated with graves 8—10, and 14 of the Yamna culture or with graves 11 and 12 of the Catacomb culture.

In the Barrow 2 twenty four graves were discovered. Initially, two separate mounds were erected: one over graves 5 and 12 dated to the Copper Age and another over grave 13 from the same period. Both mounds were encircled by ditches, and the spoil clay was used as building material for their construction. Graves 20 and 22 of the Yamna culture were inserted in both mounds, after which they were expanded. Subsequently, grave 19 of the Yamna culture and grave 10 of the Catacomb culture were inserted into the first mound, while grave 21 of the Catacomb culture was added to the second mound. Eventually both mounds were combined into a single long barrow after the making of two secondary graves 23 and 24 of the Catacomb culture.

The Copper Age burials are associated with the Post-Mariupol/Kvityana culture. The Yamna culture burials can be attributed to the late phase and are estimated to date to the mid-3rd millennium BCE. The Catacomb culture burials also belong to a later stage of the culture and can be dated to the second half of the 3rd millennium BCE.

A particularly unusual aspect of this barrow is the erection of a long mound over Catacomb culture burials. Previously, only two similar cases associated with the Yamna culture have been recorded. The construction of long mounds is more characteristic of the Babyno culture, which is dated to a later chronological period. It is suggested that the people of the Babyno culture adopted this rare funeral tradition and made it a defining feature of their own funerary practices.

Keywords: Eneolithic, Yamna culture, catacomb culture, Babyno culture, «long Barrows».

Одержано 16.02.2025

ТЕСЛЕНКО Дмитро, кандидат історичних наук, незалежний дослідник, Грац, Австрія.

Dmytro TESLENKO, PhD, independent researcher, Graz, Austria.

ORCID: 0000-0001-6543-1547,

e-mail: Dmytro.L.Teslenko@gmail.com.